

Prehistoric Bulgaria, editori Douglass W. Bailey și Ivan Panayotov, Stefan Alexandrov, Monographs in World Archaeology No. 22, Prehistory Press, Madison Wisconsin, 1995.

Printre numeroasele și bine realizatele lucrări de sinteză cu privire la preistoria Bulgariei se numără și volumul pe care îl vom prezenta în rândurile ce urmează, a cărui scop principal a fost crearea unei punți de legătură între cercetătorii bulgari și cei din vestul Europei și America, vorbitorii de limbă engleză, care nu au suficiente informații pentru cunoașterea și aprecierea evoluției preistorice în această zonă. Motivația realizării acestei lucrări constă și în faptul că în timpurile preistorice Bulgaria a reprezentat o zonă cu permanente legături cu Orientul Apropiat, Mediterana, zona stepelor rusești și Europa Centrală. Structurată în 18 capitole, lucrarea a adunat cele mai importante descoperiri arheologice și interpretarea acestora, atât în contextul geografic local, cât și în cel mai larg, al zonei balcanice și nu numai (*Cap. I. Introducere*).

Cap. 2. Cronologia și culturile paleoliticului bulgar, semnat de Stephanka Ivanova și Svoboda Sirakova; se prezintă ultimele descoperiri referitoare la această epocă, atrăgându-se atenția asupra utilizării tot mai intense, după 1970 a cercetărilor interdisciplinare. În Bulgaria, tendințele științifice în acest domeniu sunt legate acum de sistematizarea și datarea tuturor informațiilor, ca și de studierea după norme moderne a tuturor descoperirilor. Sunt prezentate câteva din siturile cele mai importante (din care unele ansambluri nestratificate aparțin paleoliticului mijlociu și târziu). Se apreciază că Mousterianul est-balcanic reprezintă o unitate de sine stătătoare, de caracter local, în timp ce Gravettianul și Mousterianul atipic au unele similarități cu inventarele tehnolo-tipologice din vestul Mediteranei.

În ceea ce privește Aurignacianul au fost precizate unele analogii cu Ungaria și ex-Jugoslavia. Evoluția Gravettianului este legată de cea din regiunea mijlocie a Dunării, la acest nivel cronologic fiind sesizate și unele migrații, la nord și sud de M-ții Balcani. Gravettianul bulgar este apreciat ca parte a unui complex omogen, ce încorporează majoritatea regiunilor Mediteranei în cea de a doua etapă a Pleniglaciului (p. 48-51).

Unele aprecieri cu privire la contextul paleo-economic al așezărilor Chuchora, Orpheus I și Temnata Dupka sunt oferite de Maria Gyurova în *Cap. 3. Analiză traseologică: două situri paleolitice târzii* (p. 55-72). Folosind analiza statistică și cea a atributelor, Ivan Gatsov trage la rândul său unele concluzii interesante cu privire la caracteristicile industriei silexului începând din Epitardi-Gravettian și până la sfârșitul neoliticului târziu (p. 73-77).

H. Todorova, autoarea *Cap. V. Neolitic, eneolitic și perioada de tranziție în Preistoria Bulgariei*, precizează

că în acest răstimp de circa 3000 ani (al treilea sfert al mileniului 7 și al treilea sfert al mileniului 4 BC) pe teritoriul în discuție se observă 4 arii etnice și culturale (nord-est; vest; zona M. Negre; M-ții Rodopi), ce nu sunt încă cercetate în egală măsură și care au evoluții diferite (p. 80-81). Evoluțiile din zonele menționate sunt legate de H. Todorova de transformările paleoclimatice, de mișcările scoarței terestre în zonă cât și de acțiunea antropică. Începutul neoliticului este legat de o migrație de origine anatoliană (ceramică pictată monocrom). Autoarea optează pentru unele departajări temporale (neolitic timpuriu, mijlociu, târziu, eneolitic timpuriu, mijlociu, târziu, perioada de tranziție), precizând culturile și grupurile culturale care apar, ca și relațiile lor temporale. Se fac unele precizări interesante în legătură cu zonele preferate de locuire, tipuri de construcții, necropole și tipuri de înmormântări, prezența unor ateliere specializate pentru producerea diferitelor tipuri de artefacte, importanța jucată de comerț (ce determină o dezvoltare deosebită, aparte, mai ales pe coasta dobrogeană a M. Negre poate și în conexiune cu triburile Cucuteni-Tripolie) etc. Descoperirea unor temple (Varna I și Telish), construcțiile deosebit de elaborate, diferențierea inventarului necropolelor indică o puternică stratificare socială, autoarea chiar formulând posibilitatea existenței unei puteri regale (la Varna!), (p. 88).

Așa cum se cunoaște, perioada de tranziție indică evoluții culturale mai puțin intense decât în neolitic și eneolitic, reflectând, după H. Todorova schimbările ce au loc în toate domeniile (afectate și de cele ale mediului fizico-geografic ca urmare a acțiunilor antropice).

Lyliana Pernicheva, este autoarea *Cap. 6. Culturile preistorice din valea mijlocie a Strumei. Neolitic și eneolitic*. Valea Strumei se consideră a fi prima cale de neolitizare a Peninsulei Balcanice. În contribuția sa, L. Pernicheva face o prezentare succintă a situației stratigrafice și cronologice a mai multor așezări, discutând pe larg ansamblurile ceramice, aceste elemente constituind de fapt baza diviziunilor cronologice, în absența unui număr mai mare de date radiocarbon.

În zona cercetată cea mai veche așezare neolitică este reprezentată de descoperirile de la Kovachevo, care se plasează cam la nivel de 6000 BC; în perioada următoare această regiune, reprezintă o importantă zonă de contact între varianta de vest a culturii Karanovo I și neoliticul timpuriu bulgar. Partea de nord a văii Strumei a fost în egală măsură incorporată și în aria târzie Starčevo, apropiindu-se prin manifestări și de evoluțiile din Macedonia. Neoliticul târziu cunoaște la rândul său

evoluții deosebite, finalul fiind legat de varianta Topolnitsa-Akropotamos. Evoluțiile de la nivelul eneoliticului sunt reprezentate de câteva aspecte locale, în care se observă și influențe sudice. Eneoliticul final este legat de Sălcuța II-Krivodol-Bubanj Hum I (p. 99-140).

St. Chokadziev semnează *Cap. 7. Despre diferențierea socială timpurie din bazinul râului Struma. Evidențele din așezarea Slatina*. Pe baza datelor arheologice și zooarheologice, St. Chokadziev consideră că se poate vorbi de o diferențiere socială chiar de la începutul eneoliticului (la sfârșitul eneoliticului timpuriu se foloseau unelte grele de cupru, arme și însemne ale puterii; crește importanța vânătorii – atribut caracteristic unei anumite pătri sociale; apar primele manifestări ale scrisului, pe obiecte individuale; interesul pentru portretistică în plastica antropomorfă). Datele analizate provenind din așezarea de la Slatina îl îndeamnă pe autor să considere că distrugerea prin foc a unor așezări și schimbarea topografiei acestora este legată de conflictele armate.

Javor Boyadziev, a făcut în *Cap. 8. Cronologia culturilor preistorice în Bulgaria*, o prezentare amplă, dar nuanțată a datelor arheologice și radiocarbon existente, mai ales a unor probleme delicate care se conturează. Dacă cronologia arheologică pare bine pusă la punct – tabelul 4, rezultatele datelor radiocarbon (tabel 5) și compararea acestora cu curbele de calibrare indică unele probleme. Fără a încerca să facem aici o prezentare prea detaliată vom încerca să subliniem câteva din problemele la care se referă J. Boyadziev în contribuția sa. Începutul neoliticului constituie în continuare o problemă ce mai trebuie analizată și dezbătută, dar în linii mari, primele informații radiocarbon plasează ceramica timpurie în jur de 6300/6200 Cal BC (iar neoliticul timpuriu în jur de 6300/6200 BC-5500-5450). Trecerea spre neoliticul mijlociu 5500/5450-5150/5100 Cal BC pare a fi și în Bulgaria un proces îndelungat, inegal în timp și spațiu. Neoliticul târziu 5200/5100-4900/4850 Cal BC este apreciat că ar fi evoluat paralel și cu o parte din perioada anterioară. Analiza datelor radiocarbon devine tot mai complicată pe durata evoluției eneoliticului, când J. Boyadziev consideră că rezultatele curbelor de calibrare nu coincid cu realitatea arheologică. Astfel, pe baza acestor date, această perioadă ar fi trebuit să evolueze între circa 4500/4850-4350/4300, dar grosimea orizonturilor arheologice este mai mare, indicând o evoluție mult mai lungă de circa 1000-8/900 ani. În acest caz, evoluția din M-ții Rodopi, diferă de alte regiuni, fiind mai lungă (până în jur de 3800/3700 cal BC). Datele ^{14}C sugerează chiar o apropiere între eneolitic și perioada de tranziție. Durata perioadei de tranziție în acest spațiu nu este uniformă, autorul sugerând pentru zona de nord-vest o durată de 300-500 ani, pentru nord-est până în 100 ani, iar în Rodopi practic nu există.

Situația este la fel de complicată și pentru unele părți ale epocii bronzului. Se pare că noile aprecieri cu privire

la începutul acesteia, în jur de 3200 (Katincharov, 3100/3200 sau chiar 3500 Panayotov), sunt în acord și cu rezultatele ^{14}C de la Ezero, care sugerează începutul acestei perioade în jur de 3200/3150 Cal BC, dar, așa cum afirmă Y. Boyadziev nu explică hiatusul de circa 400 ani între perioada de tranziție și începutul epocii bronzului (3200/3150-2570/2530). Un alt hiatus de circa 500-600 ani este sesizat și între sfârșitul bronzului mijlociu (2200-2100) și începutul bronzului târziu (1600/1500 Cal BC).

Un scurt capitol, al 9-lea – se datorează Tsvetanei Popova și se referă la resturile de plante folosite în intervalul 7000-2000 BC. Un scurt istoric al cercetărilor (p. 193-196) este urmat de prezentarea plantelor provenind din mai multe situri arheologice, datorate analizelor autoarei. Se remarcă faptul că există unele diferențe între siturile discutate, datorate amploarei cercetărilor și cantității de materiale analizate, dar în general nu s-au constatat deosebiri prea mari între neolitic-eneolitic și bronz. Mare parte din descoperirile din zonele geografice înconjurătoare precum Grecia și ex-Jugoslavia au fost confirmate și de analizele din Bulgaria.

Mary Kovacheva, în *Cap. 10. Studii arheomagnetice bulgare* face o prezentare a acestui domeniu de cercetare, cu problemele ridicate în ultimii ani, de necesitatea continuării cercetărilor interdisciplinare, chiar în condițiile în care în momentul de față, datele contradictorii radiocarbon și dotarea cu aparatură de vârf în domeniul arheomagnetismului, par mai greu de soluționat. Autoarea are meritul de a fi dezvoltat cercetările arheomagnetice pentru mai multe situri cu o stratigrafie complexă, pe baza cărora apoi a făcut și primele schițe pentru scara timpului arheomagnetic.

Informații interesante legate de așezările scufundate de pe litoralul M. Negre din zona Sozopol și golful Urdoviza, de lângă Kiten, aflăm în *Cap. 11*, semnat de V. Draganov. Cele peste 100 de așezări de coastă descoperite se încadrează temporal în intervalul cuprins între eneoliticul târziu, perioada de tranziție și bronz timpuriu. Condițiile speciale de lucru și cercetările interdisciplinare din astfel de așezări submerse aduc date noi cu privire la relațiile de schimb cu lumea egeo-mediteraneană, Asia Mică și Europa.

Epoca bronzului face obiectul capitolelor 12-17 și debutează cu o prezentare sintetică a acestei perioade, datorate lui Ivan Panayotov – *Cap. 12. Epoca bronzului în Bulgaria. Studii și probleme*. Sunt menționate contribuțiile mai multor autori în acest domeniu, stadiul cercetărilor, ca și cronologia epocii bronzului în spațiul Bulgariei și legăturile cu zonele învecinate. Stefan Alexandrov, în *Cap. 13. Bronzul timpuriu în vestul Bulgariei. Periodizare și definire culturală* se referă la cercetările arheologice din vestul Bulgariei, mai puțin numeroase decât cele din est, dar care au o importanță specială, datorită legăturilor cu civilizațiile tracice și

egeo-anatoliene. Din punct de vedere cultural, în această zonă se întâlnesc mai mult evoluții regionale ale culturilor din zonele geografice limitrofe ca sud-vestul României și estul Serbiei (Cernavoda III, Coțofeni, aspectul cultural Celei, Kostolac, Vučedol, Glina III și Bubanj-Hum III). Lolita Nikolova, în *Cap. 14. Morminte în așezări și necropole plane din bronzul timpuriu bulgar*, se referă la două din practicile de înmormântare ale bronzului timpuriu.

Problema tezaurului de la Vulchitrun și contactele culturale în sud-estul Europei în a 2-a jumătate a mileniului 2 BC sunt abordate de Alexander Bonev în *Cap. 15. Tezaurul se consideră a aparține perioadei Helladic III, echivalentă cu culturile înfloritoare ale bronzului târziu din zona centrală și de jos a Dunării. Varietatea pieselor descoperite, tehnica combinării metalelor, decorul și analogiile permit creionarea unora din contactele reciproce ale acestei perioade, demonstrând unitatea populațiilor tracice de la Dunărea de Jos. Cap. 16. Cultura ceramică încrustată de la*

Dunărea de Jos, semnat de Tatyana Shalnova, tratează un fenomen cultural mai vast, întâlnit atât în Bulgaria, cât și în România și Serbia, cunoscut sub o varietate de denumiri: Žuto-Brdo, Gârla Mare, Gârla Mare-Cârna sau Gârla Mare-Žuto Brdo. Sunt analizate mai multe aspecte ale acestui orizont cultural, precum așezările și mormintele, obiectele de cult și ceramica. Ultimul capitol cu privire la epoca bronzului, al 17-lea, tratează problema ceramicii din zona de est a M-ților Rodopi la nivelul bronzului târziu și este semnat de Georgi Nekhrizov.

Volumul se încheie cu un ultim capitol, al 18-lea, semnat de Tatyana Shalnova și Alexey Godzev, referitor la problema cercetării epocii fierului târziu.

Însoțit de numeroase hărți și planșe care ilustrează problemele dezbătute, volumul constituie un important reper bibliografic, arătând stadiul cercetării și problemele cu care se confruntă la sfârșitul mileniului 2, arheologia bulgară.

CORNELIA-MAGDA MANTU

Archaeological Method and Theory: an Encyclopedia, editor Linda Ellis, Garland Publishing Inc., New York & London 2000, 706 p.

În literatura americană de specialitate există un interes deosebit față de lucrările cu caracter teoretic care se referă la diferitele aspecte ale cercetării arheologice/antropologice.

Între subiectele frecvent abordate se numără atât cele legate de metodele și tehnicile speciale de lucru în arheologie, cât și cele care privesc latura teoretico-filozofică a acestei discipline.

“*Archaeological Method and Theory. An Encyclopedia*”, reprezintă volumul 1707 din seria Garland Reference Library of the Humanities, a prestigioasei edituri Garland Publishing din New York. Volumul de față a avut ca editor pe Prof. Dr. Linda Ellis, de la Departamentul of Classics and Classical Archaeology and Museum Studies Program, a Universității de Stat din San Francisco. Cercetătoarea este cunoscută în mediul arheologic românesc datorită contribuțiilor importante pe care le-a adus în domeniul culturii Cucuteni (1984), sau prin interesul arătat în ultima vreme față de perioada romană și post-romană (1996–1998). La aceste contribuții se adaugă, de asemenea, numeroase articole și o carte (1982), cu privire la aplicarea științelor fizice și naturale în arheologie, sau cu privire la vechile tehnologii. Aceeași cercetătoare face parte din “National Museum Surveyor for the American Association of Museums”, fiind implicată activ și în protecția și conservarea proprietății culturale internaționale. Am făcut aceste precizări pentru a scoate în relief câteva din direcțiile în care este implicată editarea volumului și care i-au permis în ultimă instanță buna organizare și manevrarea complexității volumului de față.

Apărut în condiții grafice deosebite, volumul are următoarea structură: lista autorilor articolelor; mulțumiri; introducerea editoarei; lista subiectelor abordate; lista articolelor după autori; enciclopedia propriu-zisă; indexul subiectelor și al numelor.

Parcurend numele autorilor ce au contribuit prin articole la realizarea acestei enciclopedii, regăsim alături de specialiștii consacrați și alții mai tineri, în plină afirmare, din diferite domenii științifice (arheometrie, arheologie, antropologie, arhitectură clasică, chimie, conservare, geochimie, geologie, geofizică, geografie, fizică, datare, cercetări subacvatice, istoria și filozofia științei, muzee, istoria artei, biologie, sociologie, zooarheologie, palinologie etc.), atât din S.U.A., dar și din Canada, Mexic, Noua Zeelandă sau Europa (Anglia, Irlanda, Franța, Turcia, Elveția, Danemarca, Germania, Norvegia). Această diversitate denotă dorința editoarei de a acoperi prin această lucrare o tematică cât mai cuprinzătoare și în același timp, de a avea contribuții cât mai variate, din diferite medii științifice, din întreaga lume.

Nu intenționăm să facem o prezentare exhaustivă a acestei importante și necesare lucrări, dar parcurend volumul, ca și introducerea editoarei, vom puncta câteva din obiectivele care au stat la baza organizării și realizării volumului.

Dacă, din punct de vedere al metodei, volumul și-a propus parcurgerea tuturor etapelor cercetării arheologice (de la formarea siturilor, descoperirea, săpătura, alcătuirea documentației pentru situri și obiectele descoperite, conservarea in situ, împachetarea obiectelor și probelor,

analizele de laborator ce urmează săpăturii), din cel al teoriei arheologice propriu-zise, s-a avut în vedere interpretarea descoperirilor, dar și înțelegerea comportamentului uman, sau a evoluției arheologice propriu-zise. Sub raport temporal subiectele tratate acoperă o perioadă vastă de timp, de la preistorie și până la istoria mai recentă.

Subiectele abordate în volumul de față au fost organizate în funcție de creșterea complexității lor, ceea ce permite arheologului, prin parcurgerea mai multor secțiuni, să decidă asupra alegerii metodelor de lucru, în funcție de fiecare situație practică în parte. Se consideră, de asemenea că prezentarea pe larg a acestor subiecte va contribui la întărirea colaborării dintre arheologi și specialiștii din alte domenii, colaborare care din păcate lasă de dorit încă în multe părți ale lumii.

Câteva momente sunt considerate a fi deosebit de importante. Printre acestea, înțelegerea formării siturilor și depozitelor arheologice ocupă un loc special, pentru că pe baza ei se pot apoi alege metodele fizico-chimice de analiză cele mai adecvate, din perioada ulterioară săpăturii arheologice, determinând decisiv calitatea rezultatelor și interpretarea lor. Pentru mărirea eficienței, a rentabilității și a complexității cercetării arheologice astăzi se folosesc pe scară largă tehnologii preluate din geofizică și geografie (*Fotografie aeriană, Prospectarea electrică și electromagnetice, Georadar, Prospectarea magnetică, Prospectarea termică, etc.*).

În acest context, se consideră că discuțiile teoretice au încă o importanță deosebită, ele contribuind la elucidarea presupunerilor legate de evoluția peisajelor, sau a influenței peisajului asupra felului de organizare și interpretare a rezultatelor cercetărilor arheologice.

Etapelor următoare de lucru, săpătura arheologică, întocmirea documentației, conservarea siturilor și descoperirilor arheologice, li s-a acordat o importanță egală. În acest sens, volumul conține numeroase informații cu privire la tehnica de săpătură care se pot folosi (*Săpătura în reșea, Secționarea jumătăților, Săpătura pe suprafețe deschise, Săpătura pe sferturi, Săpătura pe tranșee, etc.*), la metodele de recuperare a unor materiale (*Flotarea*) ilustrate și prin exemple (diferite medii temporale și geografice), care oferă exemple și idei, celor angrenați în această disciplină.

Se subliniază importanța necesității realizării unei documentații clare și corecte cu privire la toate momentele cercetării arheologice. Din acest motiv, pe lângă subiectele legate de înregistrarea propriu-zisă, vom regăsi în volum și cele mai noi informații cu privire la păstrarea și înregistrarea materialelor biologice, cu atât mai mult cu cât, în ultimii ani ele au devenit extrem de valoroase pentru interpretarea contextului arheologic. Nu a fost neglijat nici aspectul conservării in situ a materialelor arheologice, care se impune în condițiile schimbării mediului acestora prin săpătura arheologică. Această operație se impune astăzi tot mai mult, datorită cerințelor următoare care intervin, analiza în laborator și

păstrarea îndelungată, dar și din cauza contextului progresului tehnico-științific actual, ce deschide noi oportunități de analiză și interpretare în viitor.

Multe din subiectele enciclopediei de față tratează tipurile de analiză care intervin după săpătura arheologică. Regăsim astfel ample referiri la datare (relativă și absolută – *Seriație, Sistemul varietății tipurilor, Datarea prin Fluor-Uranium-Nitrogen, Dendrocronologie, Analiza varvelor, Radiocarbon, Datarea seriilor uraniului, Datarea prin rezonanța electronilor, Datarea urmelor de fisiune, Datarea optică, Termoluminescența, Racemizarea amino-acizilor, Datarea obsidianului etc.*), identificarea și analiza artefactelor descoperite (vizează proveniența, producerea, deteriorarea, interpretarea – argilei și ceramicii, chihlimbarului, faianței, oaselor, marmurei, rocilor și mineralelor, vopselelor), a resturilor plantelor, animalelor, oamenilor (cu referire la identificarea speciilor, modul de folosire de către om, dietă și produse secundare, reconstituirea mediului înconjurător – *Paleobotanică, Palinologie, Analiza fitolitelor, Resturile animale* – *Pești, Moluște, Mamifere, Zooarheologie, sezonaliitatea unor activități precum vânătoare, pescuit, cules, reconstituirea sănătății umane – Paleopatologie umană și dietă, Paleonutriție, mortalitate – Paleodemografie, Antropologie, Vechiul ADN, Paleoimunologie, Analiza coprolitelor și chiar îmbolnăvirile umane sau unele practici pentru prelungirea sănătății – Paleofarmacologie) ca și informații cu privire la reconstituirea mediului înconjurător (*Geoarheologie, Analize de sol și sedimente, Arheometrie*).*

Cunoașterea de către arheologi a cât mai multe date din domeniul științelor fizice și naturale, le permite obținerea unui volum cât mai mare și diversificat de informații. Acest deziderat presupune și o politică adecvată de prelevare a probelor, având în vedere că multe analize sunt destructive sau necesită anumite condiții și unități de prelevare.

Având în vedere că sfera științifică se lărgeste continuu și neîncetat, metodele analitice prezentate în această enciclopedie, oferă informații cu privire la o diversitate de probleme, printre care, tehnicile care permit determinarea compoziției chimice la nivelul elementelor (*Absorbție atomică, Spectroscopie atomică, Metode de analiză nucleară, Fluorescență cu raze X, etc.*), la nivelul izotopic (*Izotopi, stabilitatea unor elemente C, N O, H, Oase și studii de paleodietă, studii privind materiile prime și proveniența prin stabilitatea Pb, Ir*), sau chiar la cel molecular și cristalin (*Metoda Fourier pentru infraroșii FT-IR, Microscopie, Spectroscopie infraroșie IR, Difracție prin raze X*). În tratarea acestor subiecte s-a avut în vedere în primul rând prezentarea principiilor de bază și a aparatului necesare. Nu s-au neglijat însă nici aspectele cu privire la materialele necesare analizelor, calitatea informațiilor obținute sau limitele actuale. Numeroasele exemple pe care aceste subiecte le conțin, oferă arheologului o dată în plus posibilitatea de a selecționa pentru situl sau situațiile pe

care le investighează, cele mai adecvate metode și materiale.

Volumul mai conține substanțiale referiri la metodele de stocare a datelor arheologice, ce au fost împrumutate din alte domenii, precum matematica, statistica sau știința computerelor, a căror cunoaștere și utilizare devine extrem de necesară, în condițiile volumului crescând de informații cu care trebuie să se opereze (*Metode cantitative în arheologie, Metode statistice în arheologie, Analize spațiale, Bănci de date în arheologie, Simulări pe computer, Computere în arheologie, Sistemul geografic de informații*).

Enciclopedia mai cuprinde 60 de biografii ale unor personalități marcante din domeniul arheologiei sau al științelor fizice și naturale, care, prin activitatea lor au adus contribuții importante la dezvoltarea acestor discipline și a cooperării dintre ele.

Editoarea și autorii volumului au avut în vedere și noile dimensiuni ale disciplinei arheologice propriu-zise, care s-a îmbogățit continuu prin teoriile și practica din domeniile noii arheologii, a etnoarheologiei, a arheologiei sociale, experimentale, simbolice sau comportamentale, motiv pentru care aceste subiecte le vom regăsi la fel de amplu tratate în enciclopedie.

Evaluându-se sub raport temporal-geografic, ceea ce se cunoaște la evoluția istoriei umane, se constată că zona mediteraneană deține cele mai îndelungi cercetări. Dacă pentru acest spațiu, cercetările multi și interdisciplinare sunt astăzi în plină desfășurare, se constată însă o exploatare încă insuficientă a datelor cu privire la comportamentul uman (Introducerea).

În introducere se mai precizează, de asemenea, extinderea și amploarea cercetărilor din domeniul arheologiei medievale (atât în Europa cât și în nordul

Africii sau în Orientul Apropiat), a celei istorice (America de nord, Europa, Australia), industriale sau subacvatice. Fiecare din ele a contribuit la studierea și elucidarea unor probleme complexe (ca de pildă verificarea evenimentelor istorice, introducerea studiilor diferitelor categorii sociale, colonizarea lumii noi și aspectele pe care le implică, evoluția tehnicii, a căilor de transport, evoluții legate de transport etc.)

În mod necesar și firesc, enciclopedia conține și unele articole cu privire la managementul și legislațiile existente pentru protecția resurselor arheologice. Aceste articole se și impuneau având în vedere condițiile complexe în care se desfășoară astăzi cercetările arheologice, necesitatea protejării monumentelor, sau legislația mai nouă apărută pe continentul nord-american, cu privire la înapoierea obiectelor importante din punct de vedere cultural, religios, sau a rămășițelor umane, populațiilor amerindiene.

Acestea ar fi câteva din problemele importante abordate în volumul de față.

Se impun alte câteva observații cu privire la reușita acestei enciclopedii. Multe din subiectele abordate sunt însoțite de o bogată și inspirată documentație fotografică și grafică, ca și de o bibliografie sugestivă, care măresc valoarea lucrării, încadrând-o în categoria celor mai utile publicații de acest gen. Parcurgerea textului oricărei secțiuni relevă un limbaj ales, dar accesibil, ceea ce oferă o calitate în plus lucrării.

Putem conchide că volumul deschide noi posibilități de apropiere și colaborare ale arheologiei cu alte științe, oferind arheologilor cunoștințele și sugestiile necesare practicării acestei discipline tot mai complexe în condițiile începutului secolului XXI.

CORNELIA-MAGDA MANTU

Archæus. Studii de istorie a religiilor [an III (1999), fasc. 2]

Revista pe care o prezentăm este o noutate în peisajul publicistic al ultimilor ani și ea reprezintă o continuare a studiilor de istorie a religiilor din perioada interbelică. Avem în vedere activitatea reputatului istoric al religiilor – Mircea Eliade în paginile revistei „Zalmoxis” (republicată de curând de Ed. Polirom, sub îngrijirea lui Eugen Ciurtin, în colecția „Cărți fundamentale ale culturii române”).

Primul număr al revistei ARCHÆUS a apărut în 1997, avându-l ca redactor-șef pe Andrei Timotin, în comitetul de redacție numărându-se Teodor Baconsky, Dan Slușanschi, Eugen Ciurtin și Bogdan Tătaru-Cazaban. Traducerea în limba franceză a rezumatelor era asigurată de Miruna Tătaru-Cazaban. Era vorba de un debut în forță al unui grup de tineri, absolvenți ai Facultății de Filosofie din cadrul Universității București în 1998: Andrei Timotin, Eugen Ciurtin și Bogdan

Tătaru-Cazaban. Ei au găsit în persoana lui Dan Slușanschi, renumitul clasicist contemporan, un mentor care le-a stimulat elanul creator al primelor numere ale revistei. Aceasta avea să constituie de acum înainte expresia scrisă a unei organizații menite să impulsioneze studiul istoriei religiilor. Este vorba de Asociația „ARCHÆUS”, care, din martie 2000 a primit numele de „Asociația Română de Istorie a Religiilor”. Această societate a fost imediat privită cu entuziasm de o elită a culturii românești interesată de studierea fenomenului religios. Nume precum cele ale lui Andrei Pleșu, H. R. Patapievici, Andrei Oișteanu, Andrei Pippidi, Robert Lazu, Virgil Ciomoș, au oferit mereu o critică favorabilă în cadrul lansărilor primelor numere ale revistei la București, Timișoara și Cluj.

Declarația de intenții a membrilor redacției, acel *Praemonitio ad lectorem* din primul număr al revistei,

oferă câteva indicii clare asupra atributelor publicației și ale programului ei. Așteptările ne sunt confirmate de seriozitatea cu care acești tineri afirmă că încearcă să păstreze „exigențele la care realizările românești anterioare au situat studiile de istorie a religiilor”. Necesitatea colectării tuturor eforturilor disparate făcute în sensul sprijinirii domeniului istoriei religiilor motiva și ambiția redactorilor de a-și situa experimental publicistic „în interiorul unui cadru științific, istoric și hermeneutic, într-o formă unitară, care să îi permită, astfel, să-și atingă scopul”.

Din punct de vedere compozițional, revista *ARCHÆUS* este alcătuită din patru secvențe, fiecare având rolul de a impune un material aparte. Prima dintre aceste secvențe se intitulează *STUDIA*, tratând în general subiecte de istorie a religiilor sub forma unor studii, cointeresând adesea și adepții ai altor discipline (filozofie, teologie, literatură comparată, etc.). O altă secțiune se intitulează *MISCELLANEA*, iar obiectul articolelor ce apar în amintita grupare prezintă documente inedite în diverse biblioteci, arhive și fonduri de carte private sau publice. A treia componentă se numește *BIBLIOGRAPHICA*, cuprinde recenzii ale unor lucrări de specialitate. Ultima secțiune, intitulată *CHRONICUM*, cuprinde note de lectură pe marginea unor titluri apărute recent. Demersul este motivat de noile apariții, dar personalitatea autorului se vedește aici prin interpretarea ideății și încercarea de a puncta exact locul pe care-l ocupă lucrarea în cauză în cadrul contribuțiilor pe aceeași temă.

Fasciculul de față, apărut în luna martie a anului 2000, dar corespondent verii lui 1999, conține o varietate de articole bine documentate, reflectând dorința autorilor să arate prin acest ultim efort standardele pe care și-au propus să le respecte, legitimându-se prin școala din perioada interbelică patronată de către Mircea Eliade.

Andrei Timotin semnează în acest număr un studiu interesant, cu pretenții de racordare la ultimele informații, intitulat *Tradiția epică sud-est europeană* (p. 5-131). Autorul a divizat acest studiu laborios în două părți: I. *Carmina Pastoralia* și II. *Legendele Maicii Domnului*. Prima parte reprezintă o cercetare asupra cântecului pastoral românesc, figurat printr-un exemplu celebru, balada *Miorița*. În aceste pagini ne este propusă o demonstrație a unității fondului popular de tradiții orale sud-est europene pe baza unor teme și motive comune prezente în folclorul unor regiuni diverse. După un scurt periplu prin istoria cercetărilor în scopul descoperirii tradițiilor orale la noi și în restul continentului, autorul argumentează existența unor teme comune folclorului est-european încă dinaintea scindării romanității răsăritene. Pentru A. Timotin, studiul motivelor axat în jurul substanței epico-lirice, reprezintă un instrument util în relevarea existenței unei unități protoromâne predialectale. A doua parte a studiului, având în vedere ciclul legendelor Maicii Domnului, este

ancorată cronologic pe o perioadă ce debutează cu finele primului mileniu și survolează apoi întreaga medievalitate. Circulația temelor epice între Bizanț și Țările Române este bine pusă în evidență de acest ciclu al legendelor despre Maica Domnului. Autorul reușește să argumenteze și participările tradiției epice apusene la îmbogățirea conținutului acestor legende. Colecții ale unor *miracula* din Franța secolului al XIII-lea au ajuns mai apoi în Orient. Strădania autorului de a descifra filierele edițiilor de secol al XVII-lea, care au transmis elemente occidentale în cadrul acestui ciclu de legende din Balcani este încununată de succes.

Tot A. Timotin semnează în secțiunea *Chronicum* a acestui număr articolul privitor la *Farmacia medievală*, prilejuit de lectura cărții Enei Crișan intitulată *Materia medica de Transylvania* (Cluj-Napoca, 1996). Această lucrare își propune să prezinte o istorie a farmaciei în Transilvania, de la primele mențiuni (secolul al XV-lea) până în veacul al XVII-lea. Recenzia lui A. Timotin discută cu mult spirit critic asupra acestei lucrări documentate pe baza unor surse diverse: diplome, inventare farmaceutice, rețete, registre municipale, etc. Autorul articolului ne sugerează originalitatea acestui studiu privind statutul unei categorii de comercianți din Transilvania. Fiecare pagină a articolului este bine distilată, iar ineditul subiectului invită cu atât mai mult la lectură.

Eugen Ciurtin este cel care semnează în secțiunea *STUDIA* articolul intitulat *Note asupra integrării morții în vedism și buddhism* (p. 131-157). Subiectul îl constituie integrarea faptului morții în diversele eșatologii indiene care prezintă, după cum remarcă autorul, un substrat comun.

Același E. Ciurtin ne oferă în secțiunea *Miscellanea* a prezentului număr un articol ce vine să discute problemele legate de importanța pe care a acumulat-o în timp *Tratatul de istorie a religiilor* al lui Mircea Eliade. Sunt studiate aici ecurile pe care *Tratatul...* le-a trezit de-a lungul anilor, autorul făcând operă de istoriografie, menționând debuturile cercetării din domeniul istoriei religiilor de la începutul secolului al XIX-lea, punctând astfel mai bine momentul lor decisiv – anul 1949, cel al apariției *Tratatului...*. Această lucrare avea să constituie o bază metodologică pentru memoria posterității. Indicarea posterității operei lui Mircea Eliade, concretizată prin cercetările de istorie a religiilor din a doua jumătate a secolului al XX-lea, reprezintă o recunoaștere meritată.

Istorie, Apocalipsă, Totalitate (p. 253-280) este un alt material prezent în cronica acestui număr. Autorul, E. Ciurtin, își permite aici mai multe observații ce pornesc de la un carnet de lectură ce are ca subiect relația dintre istorie și apocalipsă. Între aceste titluri se distinge colecțaneul lui Malcom Bull intitulat *Apocalypse Theories and the Ends of the World* (tradus și în românește sub titlul *Teoria Apocalipsei și sfârșiturile lumii*, București, Ed. Meridian, 1999). Diversele observații făcute pe

fondul acestor lecturi caută să ne prezinte o evoluție aproximativă a gândirii apocaliptice de-a lungul istoriei.

De remarcat în cadrul acestui număr este și contribuția de excepție a lui Dan Slușanschi în secțiunea *MISCELLANEA*: ni se oferă aici o traducere în premieră din *Cântările (Gāthās) lui Zarathustra (Yasna 29 și 45)*, preluate din originalul avestic, o mare compilație doctrinară redactată sub Husrav (Chosroes) Anușirvan (531–578 d. Chr.). Întreprinderea de față este una îndrăzneată, autorul justificând-o prin necesitatea recuperării pe baza acestor psalmi avestici a unor rămășițe de cultură străveche, tribală, indo-europeană, a unui tipar existențial original, cu totul străin celui clasic mediteranean (greco-latin).

În încheiere, se cuvine amintită și multitudinea notelor de lectură prezente în cadrul secțiunii *BIBLIOGRAPHICA*. În marea lor majoritate semnate de A. Timotin și E. Ciurtin, aceste note au pretenția de a semnala titluri recente care tratează subiecte de istorie a religiilor, precum și unele apariții de ultimă oră în peisajul științific al unor reviste corespondente din străinătate.

Recomandată prin erudiția autorilor de articole ce semnează în paginile ei, apreciem că acest ultim număr al revistei „*Archæus*”, contribuie la stimularea cercetărilor în domeniul istoriei religiilor din România.

BOGDAN HONCIUC

GHEORGHE I. BRĂTIANU, *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și indice de V. Spinei, Edit. Polirom, Iași, 1999, 504 p.

Fenomenul de recuperare al producțiilor istoriografice românești s-a accelerat după 1990, astfel de demersuri fiind generate de politica promovată de regimul totalitar, care a introdus cele mai condamnabile măsuri prohibitive în promovarea și mediatizarea creațiilor științifice.

Istoricii contemporani (T. Toderășcu, V. Spinei, Al. Zub, S. Papacostea etc.) au reclamat necesitatea promovării unor astfel de inițiative. Atitudinea lor este una legitimă, pornind de la o constatare pertinentă: istoriografia română a dovedit mai bine de un veac și jumătate că este capabilă să se înscrie în marile curente istoriografice europene, istoricii români devenind repere și modele demne de urmat.

Un simbol al istoriografiei românești a fost și este Gh. I. Brătianu, receptat și apreciat și în cercurile științifice europene. Marginalizat, izolat, terorizat după 1947, el a reușit să-și păstreze verticalitatea și luciditatea, oferind istoricilor o lucrare de referință: *Marea Neagră. De la origini până la cucerirea otomană*.

Această valoroasă sinteză de istorie regională a văzut lumina tiparului pentru prima dată în 1969, la München, în limba franceză. În cercurile științifice românești s-a pus problema editării ei abia în anii '80. Meritul îi revine istoricului ieșean V. Spinei, care a militat în mod consecvent pentru repunerea în circulația științifică a acestei lucrări, reușind să determine forurile de decizie comuniste să tolereze și să autorizeze o astfel de premieră.

Această primă ediție nu a reușit să răspundă cererilor mari ale pieței, impunându-se reiterarea gestului un deceniu mai târziu, în 1999. Inițiativa îi aparține și de această dată lui V. Spinei, care s-a angajat și cu acest prilej într-o importantă investigație. El a reușit să identifice bibliografia completă consultată de Gh.I. Brătianu, oferind cititorilor o lucrare care respectă din punct de vedere structural și metodologic toate cerințele: indice onomastic și toponimic, note consistente, bibliografie

exhaustivă și, nu în ultimul rând, utilele și indispensabile hărți și planșe.

Evident, îngrijitorul acestei ediții a fost intrigat de ignoranța relativă, cu care era tratată opera marelui istoric și, în consecință, s-a decis să întreprindă acest demers restitutiv, care, finalmente, a condus la reconsiderarea și reabilitarea lui Brătianu și a creațiilor sale.

Doriința declarată a lui Brătianu a fost aceea de a trata în mod exhaustiv istoria spațiului pontic și, implicit, a spațiului românesc, prin valorificarea și valorizarea într-o manieră constructivă și obiectivă a informațiilor pe care le-a identificat în arhivele europene.

La originea acestei sinteze se găsesc 23 de prelegeri însumând 71 de teme, la care se adaugă câteva studii referitoare la comerțul pontic și o lucrare de doctorat pe aceeași temă.

Lucrarea care a văzut lumina tiparului, structurată în patru cărți, cu paisprezece capitole, acoperă din punct de vedere temporal istoria spațiului pontic din preistorie și până la cucerirea otomană.

Cum era și firesc, Brătianu manifestă un atașament și un real interes pentru segmentul temporal reprezentat de intervalul secolelor XII-XV, realitățile istorice anterioare (preistoria spațiului pontic, prezența cimerienilor, a hitiților, simbioza scito-greacă, confruntările traco-macedonene, prezența romanilor, a goșilor, a alanilor și hunilor), fiind tratate cu oarecare stângăcie.

Incursiuni și investigații consistente, a realizat în istoria politico-militară și socială a Imperiului Bizantin, considerat a fi elementul generator al relațiilor de tip feudal.

În cartea a III-a, istoricul se dezlănțuie, lansându-se într-o analiză profundă a relațiilor comerciale și politice care au marcat istoria spațiului pontic, un interes deosebit manifestând pentru doi din cei mai importanți protagoniști ai scenei politice și economice: Veneția și Geneva.

Brătianu consideră momentul 1453 drept crucial în politica promovată de turcii otomani față de entitățile politice din spațiul pontic. Aceștia vor reuși să-i elimine treptat pe toți adversarii, cu reale interese în bazinul pontic (tătari, bizantini, români), proces care s-a finalizat cu instituirea monopolului politic și comercial otoman în sud-estul Europei.

Așa cum putem constata monografia prezintă din punct de vedere metodologic fenomenele istorice în fireasca lor succesiune cronologică până în secolul al XV-lea.

Investigațiile i-au permis să integreze istoria spațiului pontic, într-un mod organic și articulat în istoria continentală, tocmai prin apelul pe care îl face la informațiile extrem de diverse: epigrafice, numismatice, arheologice, lingvistice. Brătianu reușește să încorporeze într-un tot unitar aspecte din viața politică cu excursuri consistente în istoria diplomației, în istoria militară, economică și socială, excursuri indispensabile în procesul de descifrare al articulațiilor interne și în proiectarea tradițiilor evolutive ale comunităților umane.

Brătianu se înscrie pe o traiectorie istoriografică imprimată și jalonată de studiile și cercetările monografice ale lui N. Iorga: *Chestiunea Dunării*, *Chestiunea Rinului*, devenind din această perspectivă și unul dintre emulii lui Fernand Braudel, autor al binecunoscutei sinteze: *Mediterana și lumea mediteraniană în timpul lui Filip al II-lea*.

În altă ordine de idei, intrigat de atitudinea flagrant discriminatoare și ignoranța cu care istoricii occidentali tratau anumite regiuni din Europa, contestă într-o manieră elegantă abordarea fragmentară și secvențială a istoriei. Îl revoltă superficialitatea, detașarea și atitudinea tendențioasă afișată în mod ostentativ de unele cercuri ale istoricilor occidentali, atunci când se pune problema evaluării din perspectivă istorică a spațiului răsăritean. Vizibil influențat de holism se plasează în tabăra lui F. Altheim pentru care: „problemele istoriei nu ne interesează decât dacă le evaluăm din unghiul universalității”.

Una din aserțiunile veridice formulate, este aceea conform căreia Marea Neagră a reprezentat cu Evul Mediu o placă turnantă în cadrul schimburilor comerciale, contribuind prin poziția sa geografică la fluidizarea traficului internațional și implicit la circulația ideilor și metamorfozarea mentalităților. Brătianu transgresează astfel, teoriile formulate în mediile academice din Europa Occidentală, care plasau lumea pontică din punct de vedere politic dar mai ales economic la periferia Europei.

Gestionarea materialului informațional l-a determinat să formuleze o serie de concluzii a căror veridicitate este îndoielnică. Pentru Gh.I. Brătianu Marea Neagră și spațiul limitrof a reprezentat adevăratul laborator în care s-au plasmuit relațiile clasice de tip feudal, fenomen cu reverberații și în spațiul politic și spiritual bizantin.

Surprindem, în această sinteză, utilizarea unei terminologii inadecvate, ce nu corespunde realităților pe care istoricul le reconstituie. Astfel, referindu-se la Geneva și Veneția, afirmă despre acestea că au promovat politici imperialiste, de expansiune colonială. Astăzi știm că atât imperialismul cât și colonialismul sunt trăsături definitorii ale politicilor externe promovate de marile puteri în epoca modernă și contemporană. Republicile italiene au devenit în Evul Mediu imperii maritime, procesul de colonizare fiind unul modest, în fapt fiind vorba de luptă pentru controlul unor poziții strategice din Marea Mediterană și Marea Neagră.

Gh. I. Brătianu se dovedește extrem de receptiv față de curentele filozofice și politice ce și-au pus amprenta asupra epocii. Astfel, el se plasează în tabăra lui F. Ratzel, considerând determinismul geografic elementul fundamental în geneza realităților etnice, economice, sociale și politice.

Pe de altă parte, titlul sintezei, extrem de restrictiv, trădează influența pe care a exercitat-o asupra sa filozofia hegeliană, reiterând și subliniind necesitatea de a trata unitar realitățile geografice, clivajul operat între lumea terestră și lumea marină dovedindu-se contraproductiv.

Patriotismul și naționalismul și-au pus amprenta asupra personalității sale, dovedindu-se un predecesor al protocronismului (fundamentat de E. Papu) prin supralicitarea rolului pe care l-a jucat spațiul pontic și implicit cel românesc la geneza relațiilor de tip feudal și la progresul Europei.

Devotat până la sacrificiu, atașat de tot ceea ce înseamnă istorie, Brătianu se plasează în gruparea istoriștilor, pentru care este necesar să cunoaștem realitățile trecute pentru a putea reacționa la provocările prezentului și a formula predicții în legătură cu viitorul.

Valoarea științifică a acestei consistente sinteze nu poate fi contestată, ea impunându-se în istoriografia română prin rigurozitatea și profesionalismul cu care a fost elaborată. Trebuie parcursă cu rezerve și cu simț critic, tocmai pentru a putea preîntâmpina preluarea și multiplicarea unor exagerări care cu timpul pot fi transformate în certitudini.

GERD FRANK

SABIN ADRIAN LUCA, *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășan de la Orăștie – Dealul Pemilor (punct X₂)* – cu contribuții de Georgeta El Susi, Marius Ciută, Alexandru Sonoc –, 125 p. text, 46 planșe, 2 hărți, 10 planuri, 1 tabel, în Bibliotheca Musei Apvlensis, IV, Muzeului Național al Unirii, Alba Iulia, 1997, I.S.B.N. 973-0-00546-X.

Cuvântul înainte al volumului este semnat de directorul Muzeului Național al Unirii, din Alba Iulia,

prof. dr. Horia Ciugudean, în calitate de editor, în care se arată că lucrarea „este un model demn de urmat în ceea

ce privește prelucrarea și publicarea promptă a rezultatelor cercetării arheologice”.

După o scurtă *Prefață* a autorului, în *Cap. I* (cu 4 subcapitole), semnat M. Ciută se face *Descrierea geomorfologică a zonei Orăștiei* (A. *Delimitarea zonei cercetate arheologic*; B. *Configurația geo-fizică*, cu 1. *Zona muntoasă*, 2. *Zona piemonturilor și a dealurilor*, 3. *Zona depresiunilor și culoarele de depresiune*, 4. *Arterele hidrografice*, 5. *Clima*, 6. *Solurile și 7. Vegetația*; C. *Căile de comunicație* și D. *Sursele de materii prime*), insistându-se asupra mediului ambiental în care s-au dezvoltat comunitățile din zona Orăștiei și a rolului ecosistemului asupra modului de viață.

Cap. II, intitulat *Cercetări de suprafață în zona Orăștiei* este de fapt un scurt istoric al descoperirilor, S. A. Luca realizând, cu această ocazie, un model de cercetare de suprafață, în sistem de caroiaj, materialele arheologice fiind prezentate în funcție de locul descoperirii.

Cap. III (S. A. Luca) a fost organizat pe două subcapitole: A. *Descrierea cercetărilor sistematice de la „Dealul Pemilor”, punct X₂* și B. *Analiza materialului arheologic*. În prima parte (A1) se prezintă *Sistemul de săpătură. Secțiuni, case și suprafețe*, pe anii de cercetare cu numerotarea complexelor, scurta descriere a materialelor, cu încadrarea lor cronologică și atribuirea culturală, precum și a problematicei ridicate de fiecare secțiune sau complex, ceea ce conferă acestei părți o notă analitică. Cea de a doua parte (A2), referitoare la principalele coordonate stratigrafice ale stațiunii de pe terasa întâia a Mureșului, este concepută ca o prezentare generală a stratigrafiei, insistându-se asupra straturilor cu urme arheologice, în funcție de secțiuni. Analiza principalelor complexe arheologice (A3) este făcută în funcție de tip, cu o descriere completă a materialului: a. Locuințe de suprafață, bordeie, șanțuri și morminte. În cel de al doilea subcapitol (B), analiza materialului a fost realizată pe tipuri de piese (1. Unelte și arme, 2. Ceramica, factura ei și comparații statistice) și este însoțită de 40 de tabele unde sunt prezentate procentual categoriile ceramice, în funcție de culoare, pe secțiuni, adâncimi și complexe, ceea ce face ca aceste tabele să poată fi introduse în bazele de date pentru a se putea compara cu materialele din alte stațiuni, pentru o mai bună corelare a cunoștințelor despre grupul cultural Turdaș. Analiza formelor ceramice (b) este un alt exemplu de prezentare a materialului ceramic, ușor de prelucrat cu ajutorul computerului, autorul făcând trimitere pentru fiecare tip și variantă la planșe ilustrative. Descrierea ornamentelor (c) se face în același sistem, astfel că imaginea acestei categorii de piese (ceramica) să fie cât mai elocventă, motiv pentru care lucrarea constituie cea mai cuprinzătoare monografie a unei așezări turdășene, realizate până acum. Un subcapitol aparte este destinat prezentării obiectelor speciale: plastica (d) și altărașele de cult, cu descrierea lor amănunțită și cu analogiile ce se pot face pentru

fiecare piesă în parte, ceea ce implică cunoașterea legăturilor directe și indirecte cu comunitățile contemporane.

Încadrarea cronologică și culturală a așezării neolitice de la Orăștie – „Dealul Pemilor” punct X₂ este tratată în cap. IV, cu 2 subcapitole: A *Repere culturale turdășene*; B. *Așezarea de la Orăștie/Dealul Pemilor, locul și rolul ei în cadrul culturii Turdaș*. Pentru a se crea o imagine cât mai veridică asupra a ceea ce înseamnă „cultura” Turdaș, autorul enumează localitățile unde au fost semnalate astfel de situri pentru a marca aria de răspândire (apar și stațiuni inedite, unele descoperite de autor). O problemă just percepută este aceea că materialele turdășene „apar în corelație cu mai multe culturi sau grupe culturale transilvănene”, căutându-se explicarea acestui fenomen atunci când se constată legături cu cultura Petrești, grupul Lumea Noua, grupul Iclod, cultura Vinča, aspectul Tăulaș, autorul remarcând un „nivel intermediar” între Turdașul clasic și cultura Petrești. După opinia autorului, grupul Foeni nu constituie faza A a culturii Petrești, deoarece are prea multe elemente Vinča C, considerând această ipoteză privind grupul Foeni, doar „teoretică”. Faza Vinča C a avut rol doar în declanșarea mișcării spre nord a comunităților turdășene, care vor contribui la formarea grupului Iclod. După analiza materialelor, autorul constată că deși evoluția turdășană este relativ scurtă din punct de vedere cronologic este foarte dinamică. Este firesc ca după o prezentare analitică a stațiunii de la Orăștie și a problematicei generale legate de „cultura” Turdaș (noi o considerăm grup cultural ce face parte din marele complex cultural Cluj/Cheile Turzii/Lumea Noua/Iclod), autorul să insiste asupra locului și a rolului sitului de pe Dealul Pemilor în cadrul arealului turdășan.

Ultimul capitol (*Cap. V*) este redactat de Georgeta El Susi și cuprinde *Analiza resturilor de faună din așezarea neolitică de pe „Dealul Pemilor”* având subcapitolele: I. *Descrierea materialului*; II. *Structura fizică a populațiilor de animale, cu rolul ocupat de: bovine (A), suine (B), ovicaprine (C), canide (D), cervide (E) și urside (F)*; III *Exploatarea speciilor*; IV. *Raporturile interspecifice*. Prezentarea materialului faunistic este însoțită de tabele sinoptice și grafice, conform distribuției speciilor în funcție de categoriile osteologice, pe stațiuni, sau raporturi între specii, precum și ponderii numărului minim de indivizi, pe stațiuni contemporane cu cea de la Orăștie, sau pe cantitatea de carne rezultată în urma sacrificării. Acest capitol întregeste imaginea asupra modului de viață a comunității turdășene de la Orăștie și face ca această lucrare să nu fie numai o monografie arheologică, ci să se apropie de un studiu istoric interdisciplinar.

Lucrarea conține și un amplu rezumat în limba germană (*Die Jungsteinzeitliche Siedlung von Orăștie, Broos/Szaszvaros/„Dealul Pemilor”/„Bohmenhugel”, CsehekDombja*), *punct X₂*), ca și o traducere a explicațiilor planșelor, alături de o listă pentru abrevieri și una a

bibliografiei folosite. De un real ajutor pentru cititor sunt și cele două tabele sintetice, unul cu tipologia formelor ceramice din așezarea neolitică de la Orăștie și cel de al doilea cu semnele de pe corpul vaselor și torților.

Lucrarea prezentată constituie un model de analiză aprofundată a unui sit arheologic, privit ca parte integrantă a unui ecosistem, care acționează asupra sa și implicit asupra comunității care a întemeiat-o. Prin prezentarea detaliată a materialelor și a observațiilor arheologice această lucrare poate fi folosită ca un „manual”

al modului cum trebuie prezentată monografia unei stațiuni, dând posibilitatea și altor specialiști să poată face corelații cu siturile pe care le studiază. Sistemul de tabele și prezentarea întregului material ridică valoarea lucrării, recomandând-o ca un instrument de lucru util și necesar pentru cunoașterea fenomenelor care au avut loc la finele neoliticului mijlociu și respectiv neoliticul târziu, procese care pregătesc apariția eneoliticului.

ZOIA MAXIM

SABIN ADRIAN LUCA, *Liubcova – Ornița. Monografie arheologica* – cu contribuții de Georgeta El-Susi –, 152 p. de text, 5 fotografii, 4 hărți, 3 planuri, 60 figuri, tabele, în Editura Macarie, 1998, Târgoviște, I.S.B.N. 973-9351-01-X.

Cuvântul înainte, semnat de prof. dr. Iuliu Paul, aduce lămuriri cu privire la subiectul cărții, demers motivat atât de existența altor lucrări privind cercetările de la Liubcova, întreprinse de E. Comșa, cât și de noile cercetări, care au ca scop nuanțarea observațiilor stratigrafice, atât de necesare pentru cunoașterea culturii Vinča din zona Dunării. De asemenea, se atrage atenția asupra tratării cu o deosebită acribie științifică a ecosistemul în care s-a dezvoltat comunitatea de la Ornița, dar și asupra manierei de prezentare a problemei, în care autorul îmbină clasicul cu modernul.

În *Introducere*, S. A. Luca motivează publicarea acestei monografii prin importanța „satului” de la Ornița, pentru neoliticul din Clisură. Noile cercetări (1985, 1987, 1990) au fost efectuate de autor sub îndrumarea prof. I. Uzum, Gh. Lazarovici, M. Gumă, C. Secărin și Fl. Medeleț. Autorul mulțumește celor care prin contribuție directă (Georgeta El Susi, pentru fenomenele economice), sau prin discuții fructuase, l-au ajutat să înțeleagă mai bine și să explice complexitatea sitului studiat (dr. S. Marinescu-Bîlcu, dr. Fl. Drașovean, sau regretatul prof. Vl. Dumitrescu). În încheiere autorul face o ofertă și un îndemn de a se continua cercetările în acest sit neolitic.

Lucrarea este structurată pe șase capitole consistente de text și unul de anexe, urmate de o traducere în limba germană.

Cap. I. Mediul geografic, prezintă zona Clisurii Dunării, unde pe malul românesc, extrem de propice pentru agricultură (terenuri cu expunere sudică), sunt numeroase așezări neolitice, multe cercetate arheologic printre care și cea de la Liubcova. După o incursiune climatologică, autorul vorbește despre bogățiile subsolului, vegetația și fauna zonei, folosite intens de om în toate perioadele istoriei, ce constituie un „mic paradis”. Aici, într-un amfiteatru natural, se află așezarea de la Ornița.

Cap. II. Înainte de prezentarea Stratigrafiei stațiunii, autorul insistă asupra istoricului cercetărilor, legat în mare măsură de salvarea vestigiilor din cadrul proiectului

„Porțile de Fier”. Săpăturile arheologice efectuate de autor au avut și ele tot un caracter de salvare, în cadrul unui proiect cu IPTANA București, și au avut în special scopul verificării stratigrafice, cartării și studierii întregului material pe niveluri și pe complexe. Autorul își arată nemulțumirea față de imposibilitatea continuării cercetărilor din cauză că, terenurile unde se află situl neolitic au fost retrocedate proprietarilor conform Legii 18/1991, iar aceștia, din păcate, nu permit continuarea săpăturilor. Noua magistrală de cercetare, trasată sud-nord, ce împarte stațiunea în două, compusă din trei secțiuni (SI/1985, SIb/1987 și SIc/1990), totalizează aproape 90 m lungime. Prin studiul situației topografice și a depunerilor (o acumulare antropică de 1.5 – 2 m, față de steril, pe o întindere de 300 m de-a lungul Dunării și o lățime de 150 m), S. A. Luca a putut corecta observațiile din primii ani de cercetare, datorate lui E. Comșa.

Subcapitolul a. *Principalele unități stratigrafice*, debutează cu o corectură a unor afirmații din 1996 ale lui Fl. Drașovean, referitoare la cele cinci niveluri de la Ornița. Apoi sunt prezentate în detaliu (cu trimiteri la figuri și planuri) nivelurile de jos în sus, cu descrierea pedologică a straturilor. Cea mai veche locuire este cea Starčevo-Criș și constă dintr-un strat sărăcăcios și discontinuu, pe alocuri distrus de amenajările ulterioare. Nivelul IV aparține fazei A a culturii Vinča și conține atât complexe adâncite, cât și locuințe de suprafață (în partea superioară), ce marchează trei subniveluri (a, b, c). Nivelul III aparține sfârșitului fazei A și începutului fazei B1, a culturii Vinča, este puternic bulversat de lucrările din perioadele posterioare și cuprinde resturile unor locuințe de suprafață, dar și multă cenușă. Nivelul II, pe alocuri cu două subnivele, aparține fazei C a culturii Vinča. Nivelul I, ce aparține aceleiași faze, a fost în mare parte distrus de lucrările agricole contemporane, motiv pentru care au fost cercetate doar porțiuni de complexe, mai ales în partea sudică a stațiunii, în timp ce spre nord stratul este suprapus de loess eolian, care a păstrat intacte vestigiile neolitice. La sfârșitul acestui subcapitol, autorul punctează câteva concluzii: – locuirile

mai vechi sunt pe partea cea mai înaltă a terasei, pe când cele mai recente ocupă întregul sit; – prezența loessului în strat de 0.45 m; – lipsa hiatusurilor dintre niveluri arată că locuirile se succed la scurt timp (autorul nu precizează din păcate căreia faze îi aparțin materialele Starčevo-Criș și unde sunt materialele care umplu spațiul dintre locuirea B1 și C a culturii Vinča, deși totuși amintește de un strat ce căpăcuesc straturile anterioare nivelului II, când locuirea se extinde spre vest); – existența cu titlu de ipoteză, a unei posibile fortificații în ultimele două niveluri, când locuirea capătă cea mai mare extindere (autorul a observat delimitarea sitului arheologic prin niște <văi> spre vest și est). S. A. Luca a considerat ca la acest capitol privind stratigrafia, este bine să includă și prezentarea într-un subcapitol a caracteristicilor arhitecturii stațiunii neolitice (b), deoarece tratează și tipurile de locuințe în cadrul celor cinci niveluri. Astfel, în timpul locuirii Starčevo-Criș autorul <bănuiește> că locuințele erau semiadâncite (după cercetările din SI/1985, SIb/1987), încercând să susțină această ipoteză pe baza situațiilor stratigrafice observate. Locuințele din nivelul IV sunt de tip bordei și de suprafață. S. A. Luca afirmă că <locuirea deosebit de dinamică a dus la situații aberante>, deoarece complexele au fost deranjate după abandonare de chiar <constructorii aceleiași culturi și faze>, motivând această situație prin existența acoperișurilor din paie și stuf care se aprind des, poate și datorită vânturilor puternice din zonă. Se prezintă apoi tipurile de locuințe cu toate caracteristicile lor: locuința-bordei și cea de suprafață (cu șanțuri de fundație), la ambele tipuri folosindu-se la construcție o mare cantitate de lemn (fapt demonstrat de stratul cu multă cenușă). În nivelul III sunt doar locuințe de suprafață și autorul insistă asupra locuinței L2/1985, care are pereții decorati prin aplicarea pe ei a unor coloane de lut (sau canaturi de ușă), cu secțiunea trapezoidală, ușor rotunjite, ce după părerea descoperitorului au fost arse intenționat înainte de a fi aplicate. În nivelul II se constată o revenire la tipul locuințelor bordei, uneori <de dimensiuni impresionante>, dar există și o locuință semiadâncită, cu patru nivele distincte de refacere. Lângă această locuință a fost descoperit un vas ce pare a fi legat de ritul de fondare al casei. Nivelul I, conține locuințe semiadâncite, de suprafață și o vatră cu diametrul de 1 m, refăcută de 3-4 ori. Atrage atenția și locuința L16, conservată deosebit de bine, ce avea tavanul lipit (nu etajul, specifică autorul) și acoperișul fixat cu bolovani (prelucrați!) legați cu sfoară. Deasupra locuirii neolitice s-au descoperit urmele unei locuințe mai târzii (L8/1985), datată cu monedă în sec. IV. e. n. Prin cercetări periegetice, spre partea de est a sitului s-au atestat locuiri din faza D a culturii Vinča și altele mai noi.

Cap. III tratează *structura inventarului arheologic din stațiunea neolitică* pe categorii de artefacte în funcție de complexe, apariții pe niveluri sau campanii de săpătură. Primul subcapitol prezintă, a. Unelte și arme

din piatră, ca și analiza surselor de proveniență a materiei prime, realizată cu ajutorul geologului O. Popescu, pe niveluri de locuire, constatându-se că starčevienii și-au procurat uneltele de la sud de Dunăre. De asemenea s-a observat că toate uneltele șlefuite au urme de folosire, dar lipsesc așchiile, materia primă brută și ceipurile de perforare, ceea ce exclude existența unor ateliere locale de prelucrare, autorul vehiculând chiar ideea existenței unor sate specializate în obținerea uneltelor. Pentru uneltele din piatră cioplită, sursele silexului sunt legate de albia Oreviței și de dealurile din împrejurimi, ceea ce contrazice opiniile lui E. Comșa cu privire la proveniența lor din Munții Poiana Ruscăi. Alte unelte cioplite sunt confecționate din obsidian, dar studiul lor complet nu a fost încă finalizat. Uneltele și armele din corn și os au fost prelucrate printr-o colaborare fructuoasă cu Georgeta El Susi, ilustrată în volum printr-o prezentare de sinteză, tip tabel, ca și de analize amănunțite pe tipuri de piese, de unde se pot extrage informațiile necesare. Tot aici au fost prezentate și greutatețile de piatră (pentru acoperiș) și lut (pentru războiul de țesut), precum și piesele cu caracter ritual. Autorul a prezentat cu această ocazie și explicații ample, privind modul de confecționare și folosire a uneltelor și armelor, motiv pentru care porțiuni din acest subcapitol au și un pronunțat caracter didactic. Subcapitolul notat cu b. este dedicat *ceramicii*, prezentată pe niveluri de locuire, în funcție de categorie, forme și ornamente, autorul insistând pe bună dreptate asupra originilor, legăturilor și importanței unor categorii pentru definirea locului pe care-l ocupă comunitatea de la Ornița în contextul neoliticului din Clisură. *Plastica* este analizată într-un subcapitol aparte, autorul realizând o descriere amănunțită a pieselor incluse în această categorie: A) vasele cu folosință specială (cu protome stilizate, incizate, antropomorfe, zoomorfe, 14 căpăcele); B) plastica propriu – zisă, formată din statuete (21 antropomorfe, autorul discutând chiar despre îmbrăcămintea și ipostaza fiecărei statuete, zoomorfe, foarte stilizate, amulete), altărașe de cult și protome antropomorfe și zoomorfe; C) podoabe și obiectele cu folosință specială (brățări de lut, amulete, discuri, jucării, capul de onagru); D) sculptura în piatră; E) ornamente de lut aplicate pe locuințe. Un loc aparte este rezervat celebrei statuete cu <trusa sa magică>, autorul încercând să epuizeze problematica cultico-magică a piesei și implicațiile prezenței acestui tip într-un spațiu mai larg est – european.

Cap. IV, intitulat *Analiza paleoeconomiei stațiunii neolitice de la Liubcova – Ornița*, cuprinde date despre fauna sălbatică și domestică din stațiune și implicațiile asupra calității vieții în cadrul fiecărei locuiri neolitice (vârstele de sacrificare, relațiile interspecifice, situația stațiunilor contemporane și apropiate, flora în care s-au dezvoltat aceste specii, cultivarea plantelor – cereale, linte, măzărliche). Autorul sugerează chiar unele posibile metode și perioade de recoltare a cerealelor pentru a se evita pierderile.

Încadrarea cronologică și culturală a stațiunii neolitice de la Liubcova – Ornița. (Cap. V), reprezintă o nouă trecere în revistă a concluziilor la care a ajuns autorul în urma studierii tuturor materialelor și a noilor observații de ordin stratigrafic. Acest capitol constituie și o bună ocazie pentru o nouă privire critică asupra istoricului cercetărilor, ilustrând evoluția opiniilor referitoare atât la stațiune cât și la unele culturi. Autorul precizează încadrarea primului nivel în Starčevo-Criș, faza IIIA, IIIB, adăugând numeroase elemente noi față de cele știute, printre care pictura. Materialele următorului nivel aparțin fazei A1 a culturii Vinča, constatându-se o asemănare aproape identică dintre materialele de la Liubcova și cele de la Gornea, situație ce se va schimba radical sub influența culturii Vinča. Pe baza observațiilor stratigrafice și a materialelor ceramice, autorul consideră că trebuie nuanțată cronologia fazei a III a culturii Starčevo-Criș, pentru așezarea de la Ornița astfel: în faza IIIB1 se constată primele influențe vinciene, iar în faza IIIB2, dislocările determinate de comunitățile Vinča A1, declanșează <înflorirea> stațiunii. Se aduc noi precizări și privind ultimele două nivele, unde există și materiale aparținând fazei Vinča B2 și se observă chiar trecerea la o fază incipientă, Vinča-Pločnik I. Locuirea Vinča C de la Ornița a oferit un bun prilej pentru autor de a prezenta problema <șocului Vinča C> și a drumurilor de pătrundere a comunităților ca și implicațiile ce le-au avut în diferite zone, stațiunea de la Ornița de exemplu, dezvoltându-se în urma venirii unui val timpuriu C1, lateral pe Dunăre. În ultima parte a capitolului (b), autorul ține să facă câteva precizări cu privire la influențele vinciene în Transilvania și să precizeze locul descoperirilor de la Turdaș, în contextul acestor fenomene.

Cap. VI. conține abrevierile bibliografice, lista bibliografică (354 de titluri), iar Cap. VII. însumează lista hărților, fotografiilor, planurilor figurilor și tabelelor (realizată bilingv în română și germană), ca și rezumatul în limba germană (Al. Sonoc).

În lucrarea prezentată, ce se caracterizează prin modernitatea și profunzimea analizelor pentru fiecare tip de obiect identificat în săpăturile arheologice, autorul a căutat cu mult discernământ științific originea, cauzalitatea și legăturile ce se pot statornici între diferitele elemente componente. Meritul deosebit al cercetătorului actual a unei epoci preistorice este <refacerea> ambientului în care s-a dezvoltat și a viețuit comunitatea, iar A. S. Luca a reușit să facă acest lucru prin revenirile repetate de la obiectul arheologic la ecosistem, în încercarea de a înțelege, <de ce>.

Liubcova – Ornița. Monografie arheologică conține numeroase tente pluridisciplinare, fiind un model pentru realizarea unei monografii cu caracter arheologic, pentru un sit cercetat doar parțial. Marele avantaj al publicării unei astfel de lucrări este numerosul material ilustrativ și analizarea tuturor obiectelor descoperite, prin acest demers anulându-se <ideea că o monografie arheologică este o carte de ciobologie>. Numeroasele explicații privind atât confecționarea, utilizarea pieselor, cât și a modului de construire a caselor și a distrugerii lor, constituie informații utile unui public mai larg interesat de arheologie, contribuind astfel la recompunerea unor activități importante ale vieții comunităților preistorice.

ZOIA MAXIM

SABIN ADRIAN LUCA, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogkeresztúr*, 85 p. text, 5 hărți, 4 planuri, 2 pl., 1 tabel, 35 fig., în Bibliotheca Musei Apvlensis, XI, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia 1999, I.S.B.N. 973-4-00682-2.

Prof. dr. Radu Florescu, în prefața volumului, apreciază activitatea de cercetare și publicistică a conf. dr. S. A. Luca, subliniind că această lucrare constituie teza sa de doctorat.

În *Cuvânt înainte*, autorul prezintă scopul acestui demers, deosebit de dificil din cauza naturii descoperirilor arheologice și a publicării parțiale a materialului, cartea de față fiind prima încercare de acest fel pentru cultura Bodrogkeresztúr pentru Transilvania și chiar pentru întregul spațiu românesc. Impulsul pentru această abordare a venit din cercetările autorului de la Pecica – Forgaci. A urmat apoi identificarea și prelucrarea materialelor Bodrogkeresztúr din muzeele din Alba Iulia, București, Baia-Mare, Carei, Arad, Oradea, Timișoara, Reșița, Deva, Cluj-Napoca, iar pentru înțelegerea fenomenului au fost necesare două deplasări de documentare în Ungaria, la Szeged, autorul încercând

astfel să stabilească legăturile cronologice și culturale cu spațiul sud-est și central european.

Cap. I. *Istoricul cercetărilor*, debutează cu încadrarea cronologică și spațială a culturii Bodrogkeresztúr. Autorul atribuie această cultură sfârșitului eneoliticului, părere pe care nu o împărtășim deoarece, după Bodrogkeresztúr urmează cultura toartelor pastilate, ca și culturile Coțofeni și Baden, care încheie de fapt evoluția eneoliticului. Mai mult, P. Roman în monografia sa asupra culturii Coțofeni (variante în limba germană), iar recent Horia Ciugudean, integrează această cultură *eneoliticului final*, astfel încât cultura Bodrogkeresztúr trebuie atribuită *eneoliticului mijlociu*. Autorul trece în revistă toate descoperirile arheologice aparținând acestei culturi, legate mai ales de cea de a doua jumătate a secolului al XIX-lea. De asemenea un merit deosebit al autorului este prezentarea în ordine cronologică a ideilor

și ipotezelor de lucru privind aceste materiale și descoperiri, cu istoriografia legăturilor cu celelalte zone și culturi, cu integrarea culturală în spațiu și timp. S. A. Luca motivează și renunțarea la termenii Gheja-Bodrogkeresztúr, Gornești și Decea Mureșului, deoarece în spațiul românesc nu sunt descoperiri definitorii pentru o altă definiție.

Cap. II. Mediul geografic. După părerea lui A. S. Luca, acesta nu s-a transformat în mod deosebit față de perioada eneoliticului, schimbări apărând doar la nivelul compoziției solului (datorate defrișărilor și practicării agriculturii), mai ales în apropierea apelor și a izvoarelor. Cultura Bodrogkeresztúr s-a dezvoltat într-un areal cu o vegetație de silvo-stepă, unde un rol important îl aveau pășunile semiîmpădurite. Creșterea animalelor și metalurgia cuprului au determinat <omul eneolitic> să caute Transilvania pentru salinile de suprafață (cazul locuirii intense de la Ocna Sibiului). Acest capitol este împărțit în trei subcapitole. În a. *Răspândirea geografică a culturii*, autorul preia afirmația lui P. Patay că „leagănul culturii a fost câmpia joasă din Bazinul carpatic, axul central fiind râul Tisa”, dar după părerea lui S. A. Luca acest ax este râul Mureș, ceea ce lărgeste aria de răspândire culturală, pe Crișuri, Barcău și Crasna. O contribuție deosebită a autorului constă în lărgirea arealului cultural, comparativ cu cel cunoscut anterior, până la data susținerii tezei sale în 1997. El are și meritul de a analiza rolul grupului Decea Mureșului în cadrul acestei culturi, amintind că stăpâna ocnelor de sare și zăcămintele de cupru din zonă. Subcapitolul b, *ășezări și locuințe* a ridicat serioase probleme autorului, datorită numărului mic al acestora în raport cu mormintele. După autor, o explicație ar fi existența unor locuiri de scurtă durată. Singura stațiune mai deosebită este Pecica – Forgaci, prezentată stratigrafic, care a permis și formularea unor concluzii; 1, ășezările sunt amplasate în general pe malul apelor curgătoare, lacurilor sau mlaștinilor, mai ales pe locurile mai înalte; 2, pe marginea deluroasă a câmpiei Tisei, (autorul ar fi trebuit aici să explice și celelalte tipuri de ășezări); 3, numărul ășezărilor este mai mic decât al necropolelor; 4, locuințele sunt fragile, de scurtă durată; 5, raritatea suprapunerilor culturale în același loc, demonstrează că ocoleau fostele ășezări; 6, locuiri de scurtă durată, legate de păstorit; 7, stațiunea de la Reci este o excepție deoarece purtătorii culturii se stabilesc într-o ășezare Ariușd. Ultimul subcapitol c. *necropole de înhumăție*, atestă deseori prezența acestora în apropierea unei locuiri, ce se concentrează în Câmpia Tisei, sunt de mărime mijlocie (50M) și după părerea autorului, mormintele nu se suprapun.

Cap. III. tratează cultura materială, a purtătorilor culturii Bodrogkeresztúr pe categorii de obiecte. Astfel este analizată ceramica (1), după (a) *tehnologia fabricării*, (b) *forme* (un catalog tipologic), se constată că în ășezări tipurile de vase sunt mai diversificate decât în necropole, și (c) *ornamente* (tipuri decorative în funcție de formele

vaselor), autorul atrăgând atenția asupra continuității Tiszapolgár – Bodrogkeresztúr. Uneltele și armele (2) tradiționale sunt grupate în (a) unelte de piatră, (b) de os și corn, (c) unelte de lut, și sunt analizate tipologic și pe stațiuni. Activitatea metalurgică a cuprului (3) are un spațiu aparte de tratare, unde autorul după o prezentare a proceselor metalurgice de confecționare a pieselor, face o prezentare a uneltelor, armelor, a podoabelor și a primelor depozite din cupru și emite ipoteza existenței aproape de Decea Mureșului a unui important zăcământ de cupru. Podoabe din cupru (4) au fost descoperite doar în mormintele de la Decea Mureșului, dar există și podoabe din aur în mormintele de la Cămin (SM), Ostrovul Corbului și idoli *en violon* la Moigrad, ceea ce demonstrează exploatarea zăcămintelor de aur și cupru din zonă.

Cap. IV. Cultura spirituală, prezintă inventarul folosit în diferite ritualuri magico-religioase cum sunt cele din categoria *Plastică* (1) (de lut – protomă cap de pasăre, suport tălpi umane de tip horă, altare, piatră, metal – idoli en violon din aur), realizându-se și o prezentare sintetică a analogiilor acestor piese precum și o explicare a modului lor de folosire. *Rit și ritual de înmormântare* (2) este un alt subcapitol în care S. A. Luca tratează problema înhumăției în necropole și morminte izolate, insistând asupra unor diferențieri <sociale> în cadrul necropolelor și asupra faptului că aveau probabil semne de înmormânt, din care cauză nu apar suprapuneri de înmormântări <în mormântarea se făcea după legi aspre, cea ce ne duce cu gândul la o organizare socială bine structurată (femei pe stânga, bărbații de dreapta, cu diferențe și la inventarul funerar). Autorul consideră că <grupul> Decea Mureșului, ce constă dintr-o singură descoperire (sic!), a luat naștere prin venirea unor grupuri umane din zona stepelor (bazându-se doar pe unele tipuri de obiecte din morminte), într-un areal străin, evoluat față de stadiul lor de dezvoltare economică> din care preiau <împrumuturi tehnologice, de organizare socială și economică> și care vor avea un mare impact asupra mediului local. Subcapitolul următor, *Alte aspecte ale culturii spirituale* (3), tratează depozitele votive de obiecte din cupru și aur, considerând că, comunitățile Bodrogkeresztúr dețineau <monopolul> asupra accesului la zăcăminte. Semnificațiile idolilor după toate probabilitățile sunt legate, după cum afirmă și autorul lucrării, de cultul fertilității și fecundității, chiar dacă consideră originea acestei culturi de influență stepică sau central europeană. Din categoria depozitelor votive nu fac parte depozitele de topoare, interpretate drept <depozite de meșter>, acumulări de piese ce urmau a fi vândute. S. A. Luca consideră că existau meșteri specializați, care produceau un anumit tip de topoare, folosind de mai multe ori același tipar (fără a exemplifica dacă a studiat piesele și din acest punct de vedere!).

În *Cap. V. Încadrarea cultural - cronologică*, tratat cu multă seriozitate, autorul încercă să găsească locul

cronologic al acestei culturi. Pentru a prelucra multitudinea de informații lacunare, el recurge la o sistematizare a problemelor. Astfel definește evoluția culturală în subcapitolul (1) *Periodizarea culturii*, bazându-se pe observațiile stratigrafice din câteva situri cercetate, apoi caută legăturile culturale cu spațiul sud-est european prin analiza (2) *Relațiilor cu culturile învecinate și contemporane*. Un subcapitol aparte este rezervat prezentării datelor de (3) *Cronologie absolută*, unde alături de datele preluate din sursele bibliografice, autorul folosește și singura dată C14 din România pentru Decea Mureșului, analizată prin grija noastră la Heidelberg (și nu a M. Mantu de la Iași, căreia îi mulțumește pentru informație!). Ultimul subcapitol conține considerații generale, concluziile bazându-se pe paralelisme culturale pentru cele trei faze ale culturii Bodrogkeresztúr: faza de tranziție de la cultura Tiszapolgár la Bodrogkeresztúr; faza clasică Bodrogkeresztúr I sau A și faza finală Bodrogkeresztúr II sau B.

În *Cap. VI, Repertoriul descoperirilor* (completat benefic cu hărțile din anexe), descoperirile sunt prezentate după (A) localitate, (D) descrierea locului,

condițiilor și a materialelor, (B) bibliografie, fiind inventariate 51 de stațiuni, la care se adaugă alte 8 descoperiri de topoare și 12 obiective considerate de autor ca aparținând grupului Decea Mureșului, prezentate după informațiile provenind de la M. Rusu și obiectele descoperite (cuțite din silex și sceptra).

Cap. VII. Anexe, conține lista descoperirilor Bodrogkeresztúr în România (cimitire, morminte izolate, așezări, depozite de aur și cupru), a celor Decea Mureșului, abrevierile, notele, rezumatul german, ca și ilustrația.

Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României – cultura Bodrogkeresztúr, este o lucrare monografică clasică, pentru o cultură arheologică. Publicarea unei astfel de lucrări este importantă deoarece analizează și sintetizează în același timp tot ce se știe despre *cultura Bodrogkeresztúr*, realizându-se o radiografie a stadiului de cercetare în care s-a ajuns în momentul publicării, cu un numeros material ilustrativ, iar multitudinea analizelor tipologice contribuie la completarea bazelor de date și de cunoștințe pentru această cultură.

ZOIA MAXIM

HASSO MOESTA, PETER ROBERT FRANKE, *Antike Metallurgie und Münzprägung: ein Beitrag zur Technikgeschichte*, Birkhäuser Verlag, Basel – Boston – Berlin, 1995, ISBN 3 – 7643 – 5166 – 7, 184 p. (inclusiv 109 fig. + tabele)

Banii pot avea diferite înfățișări și pot fi fabricați din diverse materiale. Însă moneda „adevărată” este numai din metal, mai ales din aur, argint și electrum. Pe măsură ce s-a extins folosirea metalelor în cadrul schimburilor, a apărut necesitatea de a se pune stavilă falsificărilor și de a se garanta calitatea și greutatea materialelor utilizate. Răspunsul genial (sublinierea autorilor) la asemenea incertitudini a fost inventarea monedei, indiferent unde s-a petrecut aceasta, în Lydia, Argos sau Naxos, încă din secolul al VII-lea a. Chr.

De la începutul producerii lor, monedele ni se revelează ca un izvor istoric de prim rang. De-a lungul dezvoltării științei despre monede – numismatica – s-au depistat și analizat noi și noi aspecte documentare sub care ni se destăinuie acestea: politic, social, economic, religios, artistic, filosofic ș. a. m. d.

Ultimele decenii au fost marcate de întrebuintarea pe o scară tot mai largă a metodelor, tehnicilor și aparaturii noi, de ultimă oră, în vederea depistării unor noi calități și a descifrării alte „secrete” înglobate în monede. Nu vom stăruia asupra tuturor acestora, însă subliniem că tehnica de producție folosită de către Lumea Veche dezvăluie cunoștințe absolut surprinzătoare chiar pentru omul avizat de astăzi¹. Cartea de față, realizare a colaborării

dintre doi bine cunoscuți specialiști în lumea fizicii, respectiv, în cea a istoriei antice, are drept țel declarat să înfățișeze aceste tulburătoare câștiguri teoretice, ca și aplicarea lor în practica baterii, de la cele dintâi monede. Tehnologia și tehnica necesare confecționării lor nu s-au ivit brusc, odată cu realizarea primelor exemplare. A existat anterior o lungă perioadă de timp, de acumulări teoretice și practice, când s-au făcut primii pași în obținerea metalelor (altele decât cele native), încă din Eneolitic și Epoca Bronzului arta alierii devenind uzuală². Un pas mare în această sferă de activități l-a constituit rafinarea aurului, așa cum demonstrează vestigiile arheologice, datate pe la 600 a. Chr., găsite într-un templu din Sardis³. Mai dificilă a fost realizarea

² În ultimul timp se înregistrează apariția unei noi științe de contact, respectiv, a arheologiei industriale (cf. G.N. Dermatis, *L'archéologie industrielle des mines du Laurion*, în *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 32, 1999, p. 145-148.

³ E. Will, *Les sources des métaux monnayés dans le monde grec*, în J.-M. Dentzer, P. Gauthier și T. Hackens (ed.), *Numismatique antique. Problèmes et méthodes, Actes du colloque organisé à Nancy du 27 septembre au 2 octobre 1971 par l'Université de Nancy II et l'Université Catholique de Louvain*, Mémoire NO 44, Études d'archéologie classique IV, Nancy – Louvain, 1975, p. 97-102; C. Risberg, *Evidence of Metal Working in Early Greek Sanctuaries*, în C. Gillis, C. Risberg și B. Sjöberg (ed.), *Trade and production in premonetary Greece. Production and the Craftsman, Proceedings of the 4th and 5th International Workshops, Athens 1994 and 1995*, Göteborg, 1997, p. 185-196.

¹ R. J. Forbes, *Studies in Ancient Technology*, 7, Leiden, 1966; M.I. Finley, *Technische Innovation und wirtschaftlicher Fortschritt im Altertum*, trad. W. Küster, în H. Schneider (ed.), *Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der Römischen Kaiserzeit, Wege der Forschung*, Bd. 552, Darmstadt, 1981, p. 168-195.

separării aurului și argintului, dar și acest procedeu va sfârși prin a fi stăpânit de către lidieni sau perși încă din secolul V a. Chr., după care se va răspândi cu repeziciune până în Japonia⁴.

De multă vreme cercetarea a relevat că între metalurgie și producerea monedelor, pe de-o parte, și falsificare, escrocherie și politică, pe de alta, au existat (și există) legături inseparabile. Însă moneda, de asemenea, nu poate fi desprinsă de minerit, siderurgie, metalurgie, calificare meșteșugărească, alchimie, economie, comerț, producție de masă și de serie, putere, știință, inteligență, tehnică, artă etc. Despre toate acestea, despre explicarea și interpretarea lor vorbește pe larg cartea profesorilor H. Moesta și P.R. Franke. În economia ei se disting două mari părți, una aparținând istoricului și numismatului, cealaltă datorându-se fizicianului. Dar, de-a lungul paginilor lucrării, cele două tipuri de cunoaștere se împletesc și se completează continuu. De aceea, ele nici nu pot fi separate, înțelegerea tehnologiilor și tehnicilor de producere a monedelor antice fiind substanțial susținută de informația istorică și invers, iar atunci când aceasta nu oferă o rezolvare satisfăcătoare pentru fenomenele surprinse, aportul „științelor exacte” devine decisiv. Ceea ce este însemnat pentru noi se raportează mai cu seamă la atragerea în elucidarea problemelor discutabile a unor date din numeroase și variate domenii.

Originea și condițiile baterii primelor monede au fost justificate prin acțiunea factorului economic sau social sau politic. Din acest punct de vedere, observăm că ni se dezvăluie larg în lucrarea recenzată și un alt aspect: fără acumularea unei experiențe îndelungate și deținerea unui nivel tehnic adecvat, nu se putea produce moneda!

De peste 7000 de ani se cunoaște și se practică „spălarea” aurului, însă și alte metale au fost obținute din șlic (Schlich) din timpuri străvechi, prin aceeași metodă. Metalul pentru primele monede provenea din Lydia? Analizele actuale au sesizat, că paietele foarte fine de aur (de 20–150 μ) din râul Pactolus, care au ca „fosile amprente” platină și iridium, au fost surprinse în morminte din Epoca Bronzului, dar și în cele din Ur (2600 a. Chr.), ceea ce vădește o îndelungată exploatare a zăcămintului.

Cele mai vechi monede, cercetate metalografic sistematic, provin din Sardis, fiind stateri de electrum (16,5 g). Pe cale chimică s-a sesizat că ele conțin aur, argint, cupru – care se pot datora și aliajului natural de electrum –, însă, de asemenea, s-au găsit plumb și fier, ca și urme de nichel și zinc. Aceste observații confirmă ipoteza existenței unui control asupra aliajului, ceea ce înseamnă o performanță tehnică deosebită⁵. Printre

primele monede s-au depistat și exemplare *fourees* („îmblănite” sau „căptușite”), realizate prin aplicarea unei folii subțiri de electrum peste un sâmbure de argint. Se dovedește astfel că, încă de la începuturile sale, moneda a putut fi manipulată și falsificată.

Altă chestiune care ne interesează este cea a modalității de confecționare a monedei. O secțiune prin „ecuatorul” unui stater lydian indică prezența dendritelor (cristale albe într-o masă neagră), care demonstrează lovirea pastilei monetare, după ce, în prealabil, metalul acesteia fusese topit și răcit⁶. Topirea, sub forma unui amestec simplu de aur și argint, poate produce goluri de aer (bășici), ceea ce în mod normal reduce densitatea metalului și, în consecință, greutatea sa specifică; mai mult, în timpul acestei operații, aurul se concentrează spre suprafață (63% – 68%), comparativ cu argintul și se pot crea confuzii privitoare la titlul aliajului de electrum.

Încă de la începuturile istoriei monetare, în afară de titlu, producătorii au fost preocupați și de greutate. Și în acest domeniu, progresele tehnice anterioare nu au lipsit. Se știe că, de la sfârșitul Epocii Bronzului existau cântare cu o finețe de 1/100 g (10 miligrame), iar dintr-o epavă găsită pe coastele Lyciei, datată pe la 1000 a. Chr., s-a recuperat un set complet de greutăți. Doar printr-o asemenea evoluție a sensibilității cântării înțelegem cum s-au realizat monedele unei serii, în care diferențele dintre greutățile exemplarelor care o alcătuiesc sunt neînsemnate, cum a fost, de pildă, cea de numai 0,024 g, dintre ponderea maximă și cea minimă a monedelor phoceene din prima serie.

Numeroase sunt tehnicile și instrumentele moștenite de mii de ani și care sunt folosite sau funcționează cu bune rezultate și astăzi, în „epoca atomului” (! ?). Perceperea culorilor metalelor și „piatra lidiană” (de control) au fost utilizate din cele mai vechi timpuri în scopul determinării titlului aurului. Ochiul uman poate distinge foarte bine diferențe ale titlului aurului sub 300⁰/₁₀₀ sau peste 900⁰/₁₀₀, dar între acești parametri trebuie folosită și piatra de control, cu toate că și aceasta, la rândul ei, poate produce erori de 50⁰/₁₀₀.

După cum am văzut, manipulările apar de timpuriu, odată cu cele dintâi monede, iar realizările meșterilor „primitivi” în această direcție au fost cu totul uluitoare. Nu se știe, de exemplu, cum s-a reușit amestecarea aurului cu argintul și cuprul, statuia colorată a lui Zeus

⁴ Despre separarea aurului de argint la Sardis, prin anii 620-550 a. Chr., vezi și C. Howgego, *Ancient History from Coins*, Routledge, London – New York, 1995, p. 4.

⁵ J.F. Healy, *The Composition of Mytilenean Electrum*, în *Actes du 5e Congrès International de Numismatique, Paris, 1953*, Paris, 1957, p. 529-536 (aliaj artificial de electrum); A. Burnett, *Interpreting the Past. Coins*, British Museum Press, London, 1991, p. 20; C. Howgego, *loc. cit.*

⁶ Unii specialiști consideră că s-au folosit ambele modalități de batere, la cald și la rece (cf. D. Sellwood, *Some experiments in Greek minting techniques*, în *NC*⁷, 3, 1963, p. 217-231; J. Condamine, J. Guey, M. Picon, *Techniques romaines. Exemplaires frappées à froid*, în *BSFN*, 20, 1965, 9, p. 510-511; *idem*, *Techniques romaines (I)*, în *RN*⁶, 7, 1965, p. 123-131; *idem*, *Métallurgie des monnaies antiques. Problèmes anciens et nouveaux à la lumière des récentes recherches de Laboratoire de Lyon*, în *RN*⁶, 9, 1967, p. 267; F. de Callatay, *Étude de technique monétaire: le rapport «nombre de coins de revers/nombre de coins de droit» à l'époque hellénistique*, în *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*, 32, 1999, p. 91-102.

din 438 a. Chr., creație a lui Phidias, fiind din $815^{0/100}$ AV, $128^{0/100}$ AR și $45^{0/100}$ Cu. Procedul prin care se obține amestecul este foarte complicat și necesită cunoștințe ample și bine stăpânite. Era nevoie de acest lucru, întrucât vulnerabilitatea aurului solicita „întărirea” sa prin aliere, cu scopul de a se face statui, bijuterii sau, mai cu seamă, monede mai rezistente. Se cunoștea bine, încă de pe atunci, faptul că punctul de topire a unui amestec de metale se situează sub cel al părților componente (eutectic).

Și emiterea propriu-zisă a monedei necesită câteva explicații. Ștanțele de bronz sau de oțel și baterea la rece nu au apărut odată cu cele dintâi produse monetare. Acestea li s-au adăugat noi invenții și procedee. De exemplu, „quadratum incusum” avea menirea să protejeze baterea pastilei contra „derapării”, dar permitea și întrebuițarea unor ciocane mai grele (fără a fi nevoie de mai multe lovituri), precum și obținerea unor profile mai înalte.

Aparenta anarhie a greutăților și titlurilor pe care le întâlnim la monede, odată cu răspândirea producerii și folosirii lor în aria circummediteraneană, nu înseamnă de fapt decât o perfectă cunoaștere a unor tehnologii avansate și a sistemului de instrumente trebuincios. Totodată, s-a dezvoltat și bagajul de cunoștințe teoretice corespunzătoare, cu repercusiuni directe asupra unor domenii diverse și tot mai specializate (matematica, fizica, chimia, metalurgia, siderurgia, mecanica, metrologia, etc.). Din zugrăvirea acestui tablou, se poate reține că politicul devine tot mai implicat în procesul de monetizare. Obținerea unei cantități noi și masive de metal prețios sau, dimpotrivă, pierderea acesteia, au condus la perturbări majore într-un sistem economic, chiar mai puțin evoluat, cum a fost cel din Antichitate (comparativ cu al nostru). Înainte de cuceririle persane ale lui Alexandru, raportul aur – argint era de 13:1 și datorită apariției aurului capturat, scade, mai târziu, până la 10:1, pentru ca să revină iar spre 12:1 la Roma, sub Augustus⁷.

Cantitățile de metal prețios, provenite pe diferite căi, devin „bani comerciali” doar prin monetizare. De aceea, după cum arată autorii, greutatea și titlul diverselor emisiuni au constituit preocuparea majoră a producătorilor antici, ele aflându-se și în centrul atenției cercetării moderne. Din acest punct de vedere, analizele au fost necesare încă din primele etape de confecționare și vechii meșteri au reușit unele performanțe valabile până în zilele noastre, cum ar fi bine cunoscuta determinare a

⁷ J. Guey, *Quelques textes paranumismatiques*, în *BSFN*, 19, 1964, 5, p. 356; R. Pankiewicz, *Fluctuations de valeur des métaux monétaires dans l'Antiquité romaine*, Publications Universitaires Européennes, s. III, *Histoire, sciences auxiliaires de l'histoire*, vol. 384, Frankfurt/M. – Berne – New York – Paris, 1989; F. Beyer, *Geldpolitik in der Römischen Kaiserzeit. Von der Währungsreform des Augustus bis Septimius Severus*, Deutscher Universitäts Verlag, Wiesbaden, 1995, p. 46-69.

densității prin intermediul experimentului lui Arhimede. Este știut astăzi, că analiza chimică convențională are nevoie de 10-50 miligrame de substanță, iar cea spectrală nu poate face determinări cantitative. La rândul ei, prin metoda absorbției atomice reușim numai să detectăm urmele altor elemente. Și microscopul electronic cu raster ajută doar la cunoașterea suprafeței monedei și numai cu un aparat Roentgen se obține o bună analiză cantitativă. Profunzimea monedei este percepută cel mai bine prin metoda „activării electronice”, însă și aceasta are anumite limite⁸.

Diversele tipuri de analize cantitative ne atrag atenția asupra unor tehnici deosebite cunoscute bine de către Lumea Veche. Astfel, de exemplu, prezența plumbului în monedele de argint se explică prin cunoașterea și folosirea „cupelării”. Mai aducem în discuție și altă informație interesantă. Este cunoscut faptul că aurul cu platină în aliaj indică proveniența sa din Orientul Apropiat, ultimul element neexistând sau fiind prezent în cantitate scăzută în aurul de sorginte europeană. Aurul „oriental” devine preponderent prezent în La Tène, când prin filiera celtică se transferă mari cantități de metal nobil spre Europa centrală și vestică (monedele de tip „Muschel”).

În confruntarea cu tendințele de manipulare s-a utilizat o gamă largă de procedee și instrumente, care, la rândul lor, demonstrează vaste și profunde cunoștințe. Accentul s-a pus pe culoare, densitate, sunet și consistență. Proba prin „mușcarea” monedei a fost utilizată până în secolul al XIX-lea, iar „piatra de control” a continuat să fie folosită și în zilele noastre.

Cercetarea actuală a adus date noi și despre începuturile tehnicii baterii. După cum se menționează în această carte, s-au găsit instrumente utilizate de către vechii meseriași, se cunosc reprezentări artistice ale procesului de făurire a monedelor și chiar pe unele dintre acestea au putut fi recunoscute imagini concludente ale etapelor prin care au trecut în cursul producerii lor.

Grașița de maleabilitate a metalului depinde nu numai de natura materialului (cu cât este mai aliat, cu

⁸ E. J. Allin și W. P. Wallace, *Impurities in Euboian Monetary Silver*, în *Museum Notes*, 6, 1954, p. 35-51; F.C. Thompson, *The Use of the Microscope in Numismatic Studies*, în *NC*, 16, 1956, p. 329-338; E.T. Hall, *Chemical Investigations of Museum Objects*, în *Archaeometry*, 2, 1959, p. 43-52; G. Benuet, *Une méthode d'analyse non destructrice*, în *BSFN*, 16, 1961, 7, p. 74-75; J. Guey și J. Condamin, *Exploration spectrographique d'un antoninianus de Caracalla*, în *RN*, 3, 1961, p. 51-73; M.D. Day și D.F. Hollander, *A Simple Method for the Detection of Forgeries by Measurement of Specific Gravity*, în *Seaby's Coin and Medal Bulletin*, 533, 1962, p. 316-386; C. M. Kraay, *The Composition of Greek Silver Coins. Analysis by Neutron Activities*, Oxford, 1962; E. Oberländer-Târnoveanu, V. Zoran, G. Poenaru Bordea, L. Trache, E. Iacob, I. Lukanc și C. Ciortea, *Politique et technologie – observations sur les émissions monétaires romaines d'or de 253 à 364*, în *RN*, 151, 1996, p. 141-170.

atât este mai dur și rezistent), dar și de antecedentele probei analizate. Drept urmare, monedele actuale sunt în cea mai mare parte confecționate din aliaje complexe. Și granița de curgere este dependentă de aliaj. Pentru reliefuri înalte, metalul trebuie să se scurgă în cavitatea ștanței (matriței) și aceasta să se producă de la centru spre margini. Pentru a se obține energia trebuincioasă atingerii acestui scop se foloseau ciocane grele sau se repetau loviturile.

Pentru o înțelegere mai completă a rezultatelor analizelor înfățișate folosim exemplul *nomismei* bizantine, dat de cei doi autori. Până în secolul X această monedă a avut un conținut înalt de aur (peste 950⁰/₁₀₀), ceea ce nu i-a asigurat o prea mare maleabilitate. În consecință, piesa a fost subțire, întrucât nu putea fi produsă dintr-o pastilă groasă. Numită *histamenon* de la Vasile al II-lea, o altă monedă de aur dovedește clar cum prin aliere se câștigă în maleabilitate; ajunsă la 8 K, ea a ajuns foarte maleabilă și a devenit schifată (*skyphatos*), corectându-se în acest fel stabilitatea mecanică a metalului, fiindu-i eliminat totodată și pericolul fisurării.

Crăparea marginală (fisurarea) a monedei, întâlnită des la exemplarele antice, se justifică pe mai multe căi: subțirimea marginilor, asimetria pastilei, aliajul inferior (cu numeroase „întăritoare” suplimentare, cum ar fi cuprul), temperatura neechilibrată a pastilei etc.

Menționam ștanțele, printre uneltele specifice atelierelor monetare, care se confecționau din bronz, fier sau oțel. Pentru aprecierea rezistenței bronzului folosit, punctul de reper era prezența cositorului (20%). Fierul devenea mai dur prin adăugarea carbonului, dar aceasta îl făcea totodată friabil. Se înlătura acest neajuns prin „omogenizare”, adică damaschinare, operație care urma celei numită cementare.

Însă ștanțele aveau nevoie și de gravarea imaginilor dorite. Tehnici mai vechi, întrebuițate pentru geme, încă din mileniul II a. Chr., au ajutat substanțial producerea de ștanțe monetare. Se cunoșteau și se foloseau burghiul acționat de arc, poansoanele, „roțițele” de gravare, nisipul și șmirghelul. În practică, prima fază consta din turnarea modelului și, abia apoi, acesta se grava fin și i se cizelau detaliile. Astăzi, în numismatică, ștanțele sunt utilizate în încercările de estimare a producției monetare. De aceea, există un mare interes privitor la materialul din care erau făcute acestea, la uzura lor și pentru mecanica lovirii, toate având menirea să indice numărul de monede bătute cu o ștanță.

Examinarea prin metode multiple a monedei a relevat existența câtorva stadii ale procesului de batere, cele inițiale fiind prepararea aliajului și a pastilei monetare, care au cunoscut o mare diversitate.

Monedele „îmblânite” (*fourees*) vădesc aceeași bună cunoaștere a unor tehnologii specifice. Operația era complicată și necesita, pe lângă o bună pregătire teoretică, o îndemânare deosebită și un instrumentar perfecționat. Se putea cufunda o monedă bătută dintr-un metal inferior într-o soluție de argint topit, dar această

metodă era foarte dificil de realizat tehnic. În alt chip, sâmburele de metal ordinar era placat cu o tablă subțire de metal prețios (între 0,1 și 0,2 mm grosime); sudarea celor două metale se făcea prin intermediul unui al treilea. Cel mai bun procedeu era cel care întrebuița un aliaj eutectic de metal nobil și cupru (720⁰/₁₀₀ AR, cu o temperatură de topire de 779⁰).

Cu același scop fraudulos se foloseau aurirea și argintarea. Este cunoscut, că egiptenii ajunseseră la realizări remarcabile. Ei puteau obține foițe de aur groase de 0,001 mm, pe care le sudau de lemn, cu ajutorul unei rășini. Se mai întrebuița pentru lipire albușul unui ou de găină și, mai târziu, mercurul. Ultimul a fost folosit și la aurirea cuprului, argintului, alamei (orichalcum) și bronzului, deținând și avantajul intervenției „la rece”.

Cele expuse succint până acum scot pregnant în evidență rolul metalografiei în „descifrarea” tehnicii monetare (topirea și prelucrarea ulterioară, mecanică și termică). Astfel, o structură dendritică denotă topire și prelucrare mecanică, iar cea eutectică indică folosirea turnării.

Prin cunoștințele și chiar prezența fizică a specialiștilor veniți mai cu seamă din lumea elenistică, la Roma s-a continuat și s-a perfecționat procesul de fabricare a monedelor. Totul se va transmite până târziu în Evul Mediu și chiar în Epoca Modernă⁹. Dar și Peninsula Italică deținea în acest sens o anume experiență anterioară. Și când spunem aceasta, nu ne gândim numai la contactele strânse cu Magna Graecia, ci și la etrusci. Se știe că aceștia din urmă stăpâneau tehnica „săpunirii”; pentru extragerea cuprului, ca și cele ale filigranării sau granularii.

Extinderea imperiului a pus în valoare talentul organizatoric roman, care a ridicat la maximum eficiența acțiunilor de orice natură. Se deschid exploatații enorme (Cartagena avea 40000 sclavi), care în unele cazuri sunt de suprafață, iar vechile zăcăminte (unele datând din Epoca Bronzului, cum a fost cel de la Rio Tinto) se extind la dimensiuni impresionante. Mai mult, se caută și se pun în exploatare resursele mici sau sărace, care până atunci nu ar fi fost rentabile (Leimen). Un exemplu aflat la îndemâna noastră este cel al Daciei Romane. De mică amploare în perioada pre-romană, când poate se obțineau metalele prețioase doar prin metode empirice (spălare), exploatarea romane din Dacia devin sistematice după organizarea provinciei și folosesc tehnologii de adâncime, împreună cu utilaje perfecționate pentru acea vreme; s-a adus din alte regiuni ale imperiului și o mână de lucru de înaltă calificare¹⁰. Știm că plata unui minier (*operae*

⁹ B. Arrhenius, în *Aurul Vikingilor*, București, 1969, p. 21-27 (*Suedia în primul mileniu al erei noastre*), 54 (*Ciocănirea și presarea*), 65-69 (*Ornamentația cloisonné*), 70-72 (*Emailul*) și 74-75 (*Patinarea și colorarea*).

¹⁰ R.J. Forbes, *op. cit.*, p. 208 și 220 (în Dacia Romană s-a folosit metoda numită „hushing”, cu un curent puternic de apă și roți verticale); V. Wollmann, *Mineritul metalifer, extragerea sării și carierele de piatră în Dacia romană/Der Erzbergbau, die Salzgewinnung und die Steinbrüche im römischen Dakien*, Cluj – Napoca, 1996, p. 103-123, 236-238, 245-247 și 268-271.

aurario) ajungea la aproape jumătate din cea cuvenită unui legionar¹¹.

Dacă pe de-o parte progresele tehnice romane sunt contestate de către „primitiviști”, pe de alta, unii dintre aceștia socot, datorită dovezilor contrare furnizate de arheologie și de texte antice, că lipsa rațiunii economice și structura socială rigidă au fost principalele piedici în calea apariției, asimilării și folosirii inovațiilor¹².

Realizările romane în domeniul tehnologiei sunt vizibile mai ales în urma analizelor de tip metalurgic. Metodele folosite pe atunci erau deosebit de practice, înglobând atât eficiență, cât și o ridicată rentabilitate din punct de vedere al costului. S-au descoperit „bronzul de plumb” (360⁰/₁₀₀ – 870⁰/₁₀₀ Pb), amestecul eutectic de argint și cupru (la 778⁰), aliajul îmbogățit „supraeutectic”, între argint și cupru (peste 720⁰/₁₀₀ AR), și cel „subeutectic” (*billon* = sub 300⁰/₁₀₀ – 400⁰/₁₀₀ AR).

Încă de la sfârșitul secolului II p. Chr. s-a ajuns la obținerea unui înlocuitor de argint (surogat), prin alierea cuprului, arsenicului, zincului și mercurului. Chiar din Antichitate el a fost considerat o imitație din metal „obscur” (Papirusul X Leyden) și a fost cunoscut sub numele grecesc de *asimos* sau cel arab, de *asem*. Și aurul era imitat de un aliaj format din cupru și alamă. Ambele tipuri de monede, executate din asemenea metale, erau argintate sau aurite suplimentar. Trebuia să se țină seama în realizarea unor astfel de aliaje, după cum arată cei doi cercetători, că numai stăpânirea deplină a tehnologiei și respectarea strictă a proporțiilor în amestec asigurau confecționarea unei monede funcționale. De exemplu, s-a observat că un conținut de peste 100⁰/₁₀₀ cositor în bronz provoca ruperea flanului monetar la baterie. Deci, specialiștii romani știau precis, că exista o relație directă între proporția de cositor din aliaj, duritatea metalului

realizat și gradul său de prelucrare mecanică. Un aliaj care avea aproximativ 65⁰/₁₀₀ cositor conducea la o duritate a metalului apropiată de cea a fierului sărac în carbon. De aceea, piesele cu un înalt conținut de cositor erau bătute la rece, iar celelalte la cald.

Revenim la problema costurilor. Astfel, cositorul era relativ scump și de aceea se alia cu plumb sau antimoniu. Pentru topirea plumbului era necesară o temperatură de 327⁰, pe când, în cazul cositorului, numai de 232⁰. Amestecul eutectic se realiza de la 381⁰/₁₀₀ Pb și o temperatură de 183⁰.

Monedele din cupru sau aliaje bazate pe acest metal (și la aliajele de argint și cupru) erau acoperite de un strat colorat (de la maro până la verde), cunoscut în numismatică (și nu numai) sub numele de „patină”. Crusta respectivă poate fi un element determinant în distingerea pieselor veritabile și a celor imitate. De pildă, „patina” verde este alcătuită din două straturi: chiar deasupra metalului se află o pătură de oxid de cupru (Cu₂O), de culoare roșie, iar deasupra acestuia este un alt strat, cristalin, în principal alcătuit din malahit (hidroxid-carbonat de cupru = Cu₂ [(OH)₂CO₃]), care ajungea până la culoarea verde închis. Esențială este observația făcută, că asemenea straturi nu pot fi imitate în falsificările antice sau moderne (cel puțin până acum).

O altă formă de „patină” este alacamitul sau paratakamitul (clorura de cupru = Cu₂ (OH)₃ Cl), care s-a dovedit a fi malignă, distrugătoare, spre deosebire de cea anterioară, benignă¹³.

De mai multă vreme, cercetarea a făcut conexiunea între constituenții aliajului, acțiunea diverșilor factori agresori – interni sau externi –, și fenomenele de coroziune și difuziune. Monedele din aliaj de argint cunosc procesul de migrare a metalului inferior spre suprafață, ceea ce poate altera rezultatul unor analize destinate precizării titlului, dar chiar și a greutateții exemplarelor studiate¹⁴.

¹¹ I.I. Russu, *IDR*, I, Ed. Academiei Române, București, 1975, p. 231-233 (TabCerD X) și p. 233-235 (TabCerD XI); M. Corbier, *Salaires et salariat sous le Haut-Empire*, în *Les "Dévaluations à Rome. Époque républicaine et impériale (Gdansk, 10-21 octobre 1978)*, 2, Collection de l'École Française de Rome, 37, Roma, 1981, p. 81; V. Wollmann, *op. cit.*, p. 88-97

¹² Grecii și romanii au cunoscut roata cu dinți, șurubul, moara rotativă, moara de apă, presa cu șuruburi, sticlăria, mortarul, bronzul turnat în forme, catapulta, ceasul cu apă, orga de apă, aparate puse în mișcare de apă, vânt și aburi etc. (cf. M.I. Finley, *op. cit.*, p. 168; J. Andreau, *Banking and Business in the Roman World*, trad. J. Lloyd, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, p. 70).

Potrivit lui B. Croce, progresul tehnic duce la diminuarea capitalului folosit și, dacă celelalte condiții rămân neschimbate, masa profiturilor/plusvalorilor scade; în consecință, și prin această constatare se confirmă caducitatea teoriei marxiste a plusvalorii, lumea romană fiind bine orientată spre atingerea scopului oricărei activități economice: profitul cât mai mare (cf. *Matérialisme historique et économie marxiste*, V. Giard & E. Brière, Paris, 1906, p. 241-247).

¹³ W. Mourey, *Conservarea antichităților metalice de la săpătură la muzeu*, trad. M. Tomozei, Ed. Tehnică, București, 1998, p. 14-25; R. Linke, M. Schreiner, M. Griesser, G. Kadlec, R. Traum, G. Dembski, *Corrosion endanger collections of antique bronze coins - did are they past saving ?*, în *International Numismatic Newsletter*, Publication de la Commission Internationale de Numismatique, G. Dembski și G. Gorini (ed.), 36, 2000, p. 7-9 (conținutul ridicat de plumb în aliaj favorizează coroziunea).

¹⁴ V. Mihailescu-Bîrliba, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Puriceni (com. Borlești, jud. Neamț)*, în *MemAntiq*, 4-5, 1972-1973 (1976), p. 139; idem, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei, București, 1980, p. 259 și nota 58; idem, *Tezaurul de denari romani imperiali descoperit la Mastacăn (județul Neamț)*, în *SCN*, 7, 1980, p. 85-87; idem, *Tezaurul de denari romani imperiali de la Gherăieștii Noi, jud. Neamț*, în *ArhMold*, 14, 1991, p. 59; V. Mihailescu-Bîrliba, I. Mitrea, *Tezaurul de la Măgura, Bacău, 1977*, p. 24-25; V. Mihailescu-Bîrliba, G. Poenaru Bordea, *Quelques monnaies récemment découvertes à Istros*, în A. Avram și M. Babeș (ed.), *Civilisation grecque et cultures périphériques. Hommage à Petre Alexandrescu à son 70e anniversaire*, Ed. Enciclopedică, București, 2000, p. 314.

Multiple și importante sunt problemele de natură numismatică abordate sau care decurg din studiul profesorilor H. Moesta și P.R. Franke. Cartea nu este destinată numai numismaților, economiștii și istoricii Antichității având șansa să găsească în ea numeroase explicații și sugestii pentru înțelegerea și interpretarea acțiunilor economice și politice din acel timp (de exemplu, reformele monetare, deprecierea, crizele monetare și economice ș. a.). Prin studierea dualității monedă-metal ni se relevă aspecte neașteptate și de mare importanță pentru istoria umanității, în general, și în aceasta vedem, în primul rând, însemnătatea cărții.

Tehnologii ca damaschinarea, cupelarea, amestecul binar, rafinarea sau cementarea devin accesibile

istoricilor, iar termeni des folosiți de numismați, ca aurichalcum, billon, standard, subaerare, surfrapare etc., capătă acum explicații logice și științifice (în special, de ordin metalurgic) și ajung chiar repere cronologice pentru diferite emisiuni. Inovațiile monetare și financiare, manipulările și falsificările apar și se dezvoltă concomitent cu lărgirea cunoașterii, iar sesizarea unora și altora nu mai pot fi tratate separat de către numismat¹⁵.

Astfel, o pagină substanțială de știință ni se transmite cu metodă și cu tot aparatul auxiliar neapărat trebuincios și de foarte bună calitate (diagrame, grafice, tabele, microsecțiuni color, reproduceri, fotografii etc.).

VIRGIL MIHAILESCU-BÎRLIBA

CONSTANTIN PEDA, *Istoria monedei în Dacia preromană*, Colecția „Biblioteca Băncii Naționale”, ed. M. Isărescu, Edit. Enciclopedică, București, 1998, ISBN 973-45-0229-8, 376 p. (inclusiv 25 fig.) + 30 pl., în afară de text.

Ne aflăm în fața unei lucrări de sinteză unică în bibliografia numismatică autohtonă, cel puțin prin vastă tematică abordată, care acoperă o perioadă de peste șase secole de activitate monetară în spațiul carpatodanubiano-pontic. Pe parcursul a treisprezece capitole nu sunt prezentate toate categoriile de monede care au circulat în acest spațiu, pe criterii cronologice, fără a omite paralelismele sau diferitele raporturi tipologice regionale și de proveniență, indispensabile pentru relevarea implicațiilor de ordin numismatic și istoric a proceselor monetare analizate.

Într-un preluu extins pe parcursul unui întreg capitol, ne este înfățișat un succint istoric al cercetărilor numismatice românești, fiecărui aspect al existenței monedei în acest spațiu corespunzându-i o sumară bibliografie.

Înainte de a trata istoria propriu-zisă a monedei, dl. C. Preda trece în revistă, în linii foarte generale, situația premonetară din arealul cercetat, oprindu-se asupra vârfurilor de săgeți, investite cu valoare și caracter de monedă, care au circulat în zona Pontului Euxin. Discuțiile privitoare la acest „precursor real al monedei din regiunile locuite de geto-daci” (p. 30), reiau, în mare parte, concluziile formulate de autor cu prilejul publicării materialului numismatic de la Histria (tipuri, greutate, cronologie, emitent)¹. Se remarcă prezentarea tuturor descoperirilor de acest tip, aduse la zi, cu un succint comentariu. Considerăm că nu au fost elucidate toate

neclaritățile legate de aceste semne monetare, în privința unor probleme esențiale, ca etnicul sau motivația emitenților, planând încă suficiente semne de întrebare. Ar mai fi de adăugat opiniei exprimate, care vizează exclusiv Histria, într-o primă fază a procesului, nuanțările bine argumentate propuse de V. A. Anochin, care se pare că au scăpat autorului². Cercetătorul kievean corelează producerea vârfurilor de săgeți cu venirea unui nou val de imigranți ionieni (545 a. Chr.); se pare că aceste piese încorporau și o semnificație magico-religioasă³.

Ar fi fost de dorit și precizări privind rolul jucat de băștinași (fie din *chora*, fie din exterior) în cadrul acestui proces premonetar. Nu trebuie neglijat faptul că singurul tipar de lut descoperit provine din mediul autohton trac (Atya). În ce măsură au asimilat localnicii valoarea monetară a acestor semne, participând efectiv sau nu la confecționarea lor, chiar și într-o fază ulterioară, reprezintă probleme a căror soluționare rămâne cercetării viitoare.

Este interesant, că în acest succint capitol se face doar o simplă referire asupra delfinașilor olbieni – o altă categorie de semne premonetare. Chiar dacă importanța acestora e mai puțin semnificativă, iar principalele chestiuni referitoare la acest subiect par a fi rezolvate, poate s-ar fi convenit o tratare separată a acestor piese.

Următorul capitol este dedicat emisiunilor orașelor grecești vest-pontice, din perioada autonomă. Din rațiuni care țin de spiritul cercetării numismatice și istorice, staterii de tip Alexandru cel Mare și Lysimach au fost incluși în capitolul rezervat numismaticii macedonene.

¹⁵ M. Amandry, *Manipulations, innovations monétaires et techniques financières dans le monde grec*, în T. Hackens et alii (ed.), *Proceedings of the XIth International Numismatic Congress*, I, Louvain – la – Neuve, 1993, p.1-8.

¹ C. Preda și H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Ed. Academiei, București, 1973, p. 17-19.

² V.A. Anochin, *Money strelki*, în *Ol'vij i eë okruza*, Kiev, 1986, p. 69-87.

³ *Ibidem*, p. 78 și 84.

Înainte de a purcede la analiza propriu-zisă a acestui capitol, am evidențiat o vădită disproporție în tratarea tematică a subiectului, spațiul acordat activității monetare histriene fiind de trei ori mai vast decât cel rezervat celorlalte colonii grecești vest-pontice împreună (p. 42-72, comparativ cu p. 72-83). Rațiunile unei asemenea inechități par a fi atât de natură obiectivă, cât și din considerente subiective. Cetatea de pe malul lacului Sinoe și-a păstrat mult timp o poziție dominantă în comerțul pontic. Desigur că și o mai bună cunoaștere personală de către autor a realităților numismatice histriene justifică o asemenea abordare a materialului. Nu trebuie să omitem că nu există lucrări monografice care să sprijine valorificarea informațiilor numismatice din celelalte două orașe în această sinteză (doar cele destul de vechi ale lui K. Pink și K. Regling; o inițiativă a lui B. Mitrea și Gh. Poenaru Bordea referitoare la orașul Callatis nu s-a materializat)⁴.

Referitor la emisiunile histriene, examinarea detaliată a principalelor probleme este întreprinsă într-o formă destul de asemănătoare cu cea pe care cercetătorul bucureștean a realizat-o monografic împreună cu H. Nubar (C. Preda și H. Nubar, *Histria III. Descoperirile monetare 1914-1970*, Edit. Academiei, București, 1973); o contribuție remarcabilă la vremea respectivă și reluată acum într-o formă îmbunătățită o reprezintă delimitarea celor trei grupe de emisiuni de argint, asociind criteriului metrologic pe cel al execuției stilistico-artistice. În rest, discuțiile asupra emisiunilor cetății milesiene converg spre aceleași concluzii, cu aceeași construcție a fenomenului monetar specific coloniei vest-pontice. Poate aceste rezultate ar fi mai bine să se mențină la stadiul ipotetic, căci acest eșafodaj comportă multe alte alternative în numismatica antică dobrogeană.

Încercăm și noi să propunem câteva repere cât de cât semnificative, mai ales de ordin tehnic. Procedeu de turnare e anterior celui al baterii, iar existența unui atelier monetar și a unei vieți monetare făc imposibilă revenirea la o practică mai puțin eficientă. Nu trebuie exclusă nici posibilitatea aderării Histriei la Liga delo-attică. Decretul lui Clearchos (449 a. Chr.), prin care se interzicea membrilor ligii monetizarea argintului (care devine monopol al Atenei), a avut consecințe asupra activității monetare a acestora⁵. Ca o problemă de detaliu, dar cu repercusiuni asupra unei mai corecte aprecieri privitoare la stadiul vieții economice din această vreme, se impune analiza numeroaselor descoperiri histriene de argint. Autorul absolutizează destinația exclusiv comercială a didrahmelor, care ar fi generat și stimulat un negoț înfloritor între greci și băștinași, colonia milesiană fiind

inițiatoare și beneficiară a acestui proces⁶. Dar, în condițiile în care cercetări mai noi au relevat faptul că orașele grecești nu obțineau profit din monetizarea argintului, iar despre o economie de piață nu putem vorbi în spațiul egeean decât de la jumătatea secolului al V-lea a. Chr.⁷, e greu de acceptat amploarea comerțului histrian pe care ne-o propune dl. C. Preda. Rațiunile care stau la baza unui asemenea aflux monetar trebuie identificate în „existența unor raporturi mai complexe de natură politică-economică” (p. 60), pe care cetatea le-a întreținut cu populația autohtonă. Stadiul de dezvoltare a societății băștinașe și tradiția ulterioară a acestui tip de relații sunt argumente cel puțin pentru orientarea cercetărilor în această direcție⁸.

În prezentarea activității monetare a celorlalte două colonii vest-pontice, din considerente independente de autor, se recurge la o înșiruire cronologică a emisiunilor monetare și la înregistrarea principalelor descoperiri. Concluziile privind diferitele aspecte ale raporturilor cu autohtonii geto-daci sau de natură istorică sunt relativ puține. Totuși, se poate susține cu argumentul monedei, că preponderența Histriei în mediul autohton scade în secolele II-I a. Chr., în favoarea Callatis-ului. Însă, deși există numeroase informații de natură stilistică, iconografică și cronologică, acestea permit cu oarecare dificultate evaluarea completă a legăturilor dintre principalele orașe grecești, a raporturilor de putere dintre ele sau a delimitării sferelor de influență politică sau economică.

Următorul capitol completează tabloul circulației monetare în zona dobrogeană, prin inserarea descoperirilor din alte orașe grecești, atât din aria Pontului Euxin, cât și din regiuni mai îndepărtate. Astfel de prezențe sunt sporadice, iar apariția lor în mediul autohton s-a putut realiza indirect, în cele mai multe cazuri prin intermediari vest-pontici.

A doua etapă a istoriei monetare nord-dunărene (împărțirea pe etape aparține autorului, contribuind la o mai bună înțelegere a fenomenului numismatic) e marcată de pătrunderea și circulația emisiunilor macedonene. Noua situație își va pune amprenta asupra celei mai mari părți a numismaticei geto-dacilor și a avut sorgintea în împrejurări independente de intențiile de orice fel ale localnicilor, fiind o consecință directă a intereselor politice și economice ale Macedoniei la

⁴ În privința caracterului circulației drahmelor histriene autorul rămâne fidel unor concluzii mai vechi (vezi *Histria III*), formulate de către B. Mitrea (cf. *Descoperirile monetare și legăturile de schimb ale Histriei cu populațiile locale în secolele V-IV î. e. n.*, în *StCl*, 7, 1965, p. 143-169).

⁷ A se vedea folosirea acestor argumente în bibliografia numismatică românească, într-un context asemănător, la V. Mihăilescu-Birliba, în *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, Ed. „Junimea”, Iași, 1990, p. 50.

⁸ E. Oberländer-Târnoveanu, *Aspecte ale circulației monedei grecești în Dobrogea de nord (sec. VI î. e. n.-I e. n.)*, în *Pontica*, 11, 1978, p. 64-65.

⁴ Despre această intenție, vezi Gh. Poenaru Bordea, *Studiile de numismatică greacă în România între 1914-1970*, în *BSNR*, 121-123, 1973-1975, p. 32.

⁵ Argumentul e adus în discuție de către R. Ocheșeanu (cf. *Cîteva considerații privind monedele de bronz cu roata și legenda IET*, în *BSNR*, 121-123, 1973-1975, p. 45-49).

Dunărea de Jos. Se poate vorbi, consideră numismatul bucureștean, de o nouă etapă a vieții economice autohtone, din moment ce moneda, începând de acum, „se folosește și în schimburile realizate pe plan local” (p. 333). Dincolo de constatările de rigoare, nu putem să nu sesizăm subtilitatea prin care autorul își pregătește argumentația pentru susținerea caracterului de monedă (în toate funcțiile sale) a imitațiilor locale de tip Filip al II-lea.

În continuare, ni se fac cunoscute principalele emisiuni monetare macedonene (asupra celor mai importante vom reveni în capitolele rezervate monedelor geto-dacice), lor adăugându-li-se, într-un capitol separat, emisiuni ale altor orașe din Macedonia sau ale dinastiilor din statele elenistice. O atenție aparte se acordă emisiunilor de aur ale regilor macedoneni și elenistici, produse în atelierele vest-pontice. Merită reținute concluziile referitoare la modalitatea prin care aceste piese ajung în tezaurile din aria geto-dacică, ca urmare a unor „raporturi speciale”, de natură politică (p. 114), existente între orașele pontice și centrele de putere locale.

Emisiunile regilor sciți din Dobrogea se circumscriu fenomenului monetar specific zonei pontice, producerea lor datând dintr-o perioadă foarte restrânsă în timp, iar difuzarea lor s-a desfășurat într-un areal foarte bine delimitat. Este interesant modul cum autorul reușește să reconcilieze două realități, cea a ipoteticei dețineri de către sciți a puterii politice și cea a preponderenței etnice a geților din aceeași regiune. Domnia sa pune sub semnul îndoielii prezența efectivă a sciților în acest areal, atribuind antroponimele inserate pe monede unor căpetenii geto-dacice, care ar fi purtat nume de rezonanță scitică; se poate deduce că aceste regate au aparținut populației autohtone. Este doar o ipoteză, căreia doar cercetările viitoare îi vor putea testa valabilitatea.

Există două capitole dedicate celui mai important și mai consistent subiect din întreaga istorie monetară a Daciei preromane. Mai mult, ni se prezintă evoluția cercetărilor de numismatică geto-dacică, autorul însuși fiind implicat direct în studierea acestui fenomen. Informațiile bibliografice oferite sunt foarte complete, ele putând contribui la aprofundarea problematicii de către cei interesați.

Așa cum era de așteptat, modul de tratare a materialului și concluziile aferente reproduc, într-o bună măsură, pe cele din prestigioasa monografie a autorului (*Monedele geto-dacilor*, Ed. Academiei, București, 1973). Rectificările și nuanțările nu sunt majore, ele survenind pe fondul noilor descoperiri monetare sau ca luări de poziție la reacțiile generate de apariția cărții amintite⁹. Arhitecturii acesteia, dl. C. Preda îi rămâne

⁹ Din bibliografia problemei, amintim: I. Winkler, *Perioada emiterii monedelor și dreptul monetar la geto-daci. Observații și rectificări la „Monedele geto-dacilor”*, în *Acta MN*, 12, 1975, p. 95-106; C. Preda, *Pe marginea unor*

consecvent, expunerea urmând aceleași etape: de la condițiile apariției emisiunilor locale, la prezentarea tipurilor și la judecățile de caracter general.

Începuturile monetăriei geto-dacilor sunt corelate cu emisiunile macedonene care au servit ca prototipuri. Pleiada de argumente care probează noul stadiu atins de societatea geto-dacică în secolele IV–III a. Chr., justificând pe deplin cauzele funcționării unei monetării autohtone, abia lasă să se întrevadă o nouă convingere a autorului. Ea se referă la modul cum originalele postume Filip II pătrund spre nord, în lumea tracică și geto-dacă. Cititorul trebuie să se întoarcă la capitolul al V-lea, spre a-și aminti că, în conformitate cu interesele din regiunile nord-dunărene, „atelierele de la Pella și Amphipolis ar fi emis monede special pentru lumea tracă, inclusiv cea geto-dacă” (p. 95). În toate acestea, deși se pare că argumentele au rămas aceleași, se vede o acceptare a ipotezei mai vechi, avansate de către E.T. Newell și G. Le Rider, pe care dl. C. Preda o respinsese anterior¹⁰.

Înainte de a se opri asupra problemei primelor imitații, se pare că autorul a mai soluționat o problemă deloc simplă, din numismatica geto-dacilor. Astfel, din modul cum ne sunt înfățișate descoperirile, nu putem decât să deducem că s-a reușit o diferențiere clară a originalelor postume de primele imitații, folosindu-se exclusiv observațiile privind modificările din legendă. Revenind la problema primelor copii, profesorul C. Preda propune o rezolvare insolită: acestea ar fi putut fi produse în aceleași ateliere cu originalele, într-o fază finală a baterii postumelor (Bucur Mitrea vedea emisiuni postume în toate aceste imitații¹¹). Chiar invocând graba sau neglijența monetarilor, ateliere cu tradiție ca cele de la Pella și Amphipolis nu ar fi permis sub nici o formă, nici măcar în etapa finală, greșeli de scriere sau reducerea legendei !

Deși inedite pentru convingerile anterioare ale autorului, fundamentate pe un enorm volum de muncă, noile ipoteze ar avea nevoie de o argumentație mai solidă pentru a fi acceptate de către toți specialiștii. În această direcție nu putem trece peste câteva contradicții evidente chiar în sânul aceleiași construcții. Astfel, prezentarea ariei descoperirilor îl determină pe autor să revină la mai vechile sale puncte de vedere, omițând soluțiile pe care încearcă să le argumenteze: „aceste prime copii după tetradrahmele lui Filip al II-lea ar urma să fie atribuite,

observații și rectificări la „Monedele geto-dacilor”, în *SCIVA*, 24, 1976, 3, p. 363-368; O. Iliescu, *Precizări cu privire la rezultatele unor cercetări de numismatică geto-dacică*, în *SCIVA*, 38, 1987, 3, p. 259-276; și răspunsul lui C. Preda, *Între ipoteză, certitudine și adevăr în interpretarea și înțelegerea monetăriei geto-dacice*, în *SCIVA*, 38, 1987, 4, p. 323-335.

¹⁰ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, Ed. Academiei, București, 1973, p. 28-29.

¹¹ B. Mitrea, *Problema monedelor postume de tip Filip II aflate în Dacia*, în *SCIV*, 22, 1971, 2, p. 156-177.

înainte de toate, geșilor de la Dunărea de Jos” (p. 139). Întrebarea care se ridică: sunt copii din atelierele oficiale sau imitații „barbare” de la Dunărea de Jos ?

Ampla informație din monografia despre monedele dacilor, cuprinzând tipurile monetare autohtone grupate după criteriile cronologice și geografice, își găsește acum o expunere concisă, fluentă și relativ facilă de asimilat pentru cercetător. Liste complete cu toate descoperirile specifice fiecărui tip, bogat ilustrate și dublate de hărți, permit o bună înțelegere a fenomenului monetar geto-dacic, gradat, potrivit cu arealele și etapele cronologice, ambele bine determinate.

Ar mai fi de adăugat, că publicarea tezaurului de la Șilindia de către E. Chirilă și colaboratorii¹² nu a fost fructificată de către dl. C. Preda în monografia sa. Menționăm că este vorba despre cel mai mare depozit de monede locale de tip Filip II cunoscut până în prezent. Consecvent criteriilor sale de clasificare, cunoscutul numismat găsește analogii ale unora dintre piesele de la Șilindia în rândul principalelor tipuri monetare din vestul și nord-vestul Transilvaniei sau din Oltenia. Același tezaur, supus probabil unui examen “mai atent și mai direct” (p. 149), îi prilejuiește identificarea altor tipuri, inedite în numismatica geto-dacilor. Purtând numele generic de Șilindia, e greu de precizat dacă ne aflăm în fața unor tipuri monetare noi sau este vorba doar de variante ale aceluiași tip. Aceeași problemă apare și în cazul altor descoperiri specifice primei faze a monetăriei geto-dacilor.

Mai notăm clarificarea situației celor 33 de piese din tezaurul de la Urseiu. Deși inițial se părea că ne aflăm în fața unui nou tip monetar („Urseiu”), identificat chiar de către autor¹³, lucrarea de față ne prezintă aceleași monede drept „divizionare ale tipului Adâncata” (p. 186), deși aversurile și reversurile au reprezentările complete șterse.

În problema provenienței argintului, răspunsul este tranșant: acesta a fost procurat din zona Munților Apuseni, deoarece „o parte din marile tezaure sunt concentrate în jurul sau nu prea departe” de același areal geografic (p. 221). Constatarea dlui prof. C. Preda ar trebui să rămână la stadiul de simplă ipoteză, măcar datorită faptului că nu e posibilă identificarea urmelor unor zăcăminte argentifere în această regiune. O simplă trimitere la cercetările lui M. Gramatopol în acest sens¹⁴.

¹² E. Chirilă, N. Chidioșan, N. Kiss, *Der Münzhort von Șilindia*, Oradea, 1977.

¹³ C. Preda și V. Drob, *Tezaurul monetar getic de la Urseiu (jud. Dâmbovița)*, în *SCN*, 8, 1984, p. 37-53.

¹⁴ Din alte contribuții ale regretatului istoric de artă M. Gramatopol, menționăm: *Iconografia monetară dacică autonomă*, în *RevMuz*, 6, 1969, 1, p. 23-32; *L'art des monnaies géto-daces. Problèmes iconographiques, historiques et économiques concernant les premières émissions*, în *Apulum*, 9, 1971, p. 209-256; *Artă și arheologie dacică și romană*, Ed. Sport-Turism, București, 1982.

ar fi fost necesară într-o lucrare de o asemenea anvergură; admitem că esele numismatice *Arta monedelor geto-dacice* (București, 1997) a putut scăpa autorului din cauza datei recente de publicare, dar lipsa menționării lucrărilor mai vechi este greu de justificat. Istoricul de artă explică concentrarea de tezaure monetare prin existența surselor de sare în zona subcarpatică, oferită la schimb la sud de Dunăre, pentru argint. Deprecierea titlului din monedele aparținând celei de-a doua faze a monetăriei geto-dacice se justifică prin întreruperea acestui comerț și topirea monedelor străine¹⁵. Despre această modalitate de obținere a argintului se pare că cercetătorul bucureștean are cunoștință, din moment ce a semnalat prezența a două lingouri de argint în tezaurul de la Răcoasa (pierdute, se pare)¹⁶. La fel; descoperirea în așezarea de la Barboși a unei pastile de argint, cântărind 12,20 g, care ar fi putut proveni din topirea unei monede grecești pentru a fabrica alte 2-3 monede locale¹⁷, ne conduce spre aceeași ipoteză. În același context s-ar mai putea reține faptul că autorul, la fel ca și în cazul lucrării monografice, tratează fenomenul monetar autohton independent de concluziile desprinse din studierea toreuticii din același spațiu. După cum anticipăm, lipsurile unei asemenea analize vor putea fi completate de cercetările ulterioare.

În diferite ocazii, autorul și-a exprimat rezervele referitoare la problema turnării unora dintre monedele locale din Dacia, ipoteză susținută de către I. Winkler și E. Stoicovici¹⁸. Descoperirea ștanței de tip Chereșuș în așezarea de la Pecica (Arad) apare ca un argument direct al utilizării baterii. Adăugăm punctului de vedere al autorului, ca o dovadă solidă, ștanța cu aversul unei piese Inotești-Răcoasa, găsită în așezarea de la Barboși, omisă în această lucrare, deși ea este unică¹⁹.

Ideea existenței unui sistem monetar propriu la geto-daci, cu nominaluri de valori determinate a fost respinsă de către profesorul bucureștean în monografia sa. O serie de reacții ulterioare, în urma cărora dl. C. Preda a fost

¹⁵ M. Gramatopol, *Arta monedelor geto-dacice*, București, 1997, p. 20-64.

¹⁶ C. Preda și I. T. Dragomir, *Tezaurul de la Răcoasa (jud. Vrancea) și unele considerații asupra monedelor getice de tip Inotești*, în *SCN*, 6, 1975, p. 27.

¹⁷ S. Sanie, *Un atelier monetar în cetățuia geto-dacică de la Barboși - Galați*, în *Symposia Thracologica*, Miercurea Ciuc, 1987, p. 127; idem, *O ștanță monetară în cetățuia dacică de la Barboși-Galați*, în *SCIVA*, 49, 1989, 1, p. 91-96; S. Sanie, Ș. Sanie, *Cetățuia geto-dacică de la Barboși (III)*, în *ArhMold*, 14, 1991, p. 51 - 52.

¹⁸ I. Winkler, *Tehnica emisiunilor monetare la daco-geși*, în *SCN*, 4, 1968, p. 335-341; E. Stoicovici și I. Winkler, *Studiul constituției și compoziției unor monede antice prin cercetări metalografice*, în *Acta MN*, 4, 1967, p. 450-456.

¹⁹ S. Sanie, *loc. cit.*

nevoit să-și susțină poziția, l-au determinat acum să reia discuția, deși o face folosind aceeași argumentație²⁰. Pentru a stabili un raport ponderal (tetradrahmă – didrahmă – drahmă) era necesar ca toate aceste trei nominaluri să fi fost contemporane (produse în același timp și care au circulat împreună); în caz contrar, ele reprezintă o evoluție a unui tip monetar, caracterizată prin decădere stilistică și descreștere ponderală.

O categorie aparte o formează piesele divizionare. Se dau exemple de asemenea monede din ambele faze ale monetăriei geto-dacice (însă lipsește tezaurul de la Dumbrăveni, care are exemplare cu greutatea medie de 4,23 g). Nu se menționează în ce măsură a fost intenționată emiterea unor astfel de piese; tezaurul de la Dumbrăveni, publicat chiar de către autor²¹, datat pe la mijlocul secolului al II-lea a. Chr., conține 463 de astfel de monede!

Un caz deosebit îl reprezintă imitațiile-didrahme de tip Alexandru – Filip III. Datele pe care le avem (numărul mare de descoperiri și prezența lor în așezări) ne obligă să acceptăm rolul de monedă divizionară jucat efectiv de aceste imitații. Amintim că noile descoperiri nu exclud emiterea acestui tip monetar la nordul Dunării²². Dar, deși folosește prezența monedei divizionare ca argument suplimentar la definirea funcției de monedă a imitațiilor din Dacia, cunoscutul numismat nu pare dispus să supraevalueze caracterul monetar al economiei geto-dacice, prin acceptarea producerii în serie a monedelor divizionare la nord de Dunăre.

Cronologia întregii monetării geto-dacice este departe de a fi „relativ bine stabilită” (p. 224). Criteriile pe care le folosește autorul, singurele disponibile în acest moment, nu oferă rezultate satisfăcătoare. Tipurile monetare din prima fază sunt datate exclusiv pe baza criteriului stilistic și prin asocierea cu alte imitații locale în tezaure (și datate asemănător). Prezența unor monede străine în descoperirile aparținând ultimei faze nu aduce nimic concret, căci cronologia acestora este la fel de incertă. Ne sprijinim afirmațiile prin analiza unui tip monetar ales întâmplător, după cum se pare. Emisiunile Vârteju – București sunt plasate cronologic în ultimele două - trei decade ale secolului al II-lea și primele două ale secolului I a. Chr., folosindu-se criteriul stilistic și asocierea în tezaure cu tetradrahmele orașului Thasos. Însă această cronologie poate suporta schimbări majore, după cum vom încerca să arătăm. Contaminarea ultimelor variante ale tipului Adâncata (din care derivă genetic tipul examinat), cu capul Romei de la denarii

romani republicani, ar coborî mult cronologia acestor emisuni (în funcție de data de pătrundere a denarului în Dacia); aceeași situație s-ar petrece dacă ținem cont și de faptul că unele tetradrahme thasiene, asociate cu piese de tip Vârteju, au sigla M sau M barat, care se pare că au o cronologie joasă²³.

Exemplele ar putea continua, fiecare certificând vulnerabilitatea eșafodajului cronologic propus de către autor. Poate ar fi fost mai indicat să se menționeze doar, că nu există o cronologie chiar așa de bine stabilită pentru monedele geto-dacilor, iar această situație va persista, cel puțin atâta vreme cât ne confruntăm cu lipsa unor izvoare scrise sau cu absența unor descoperiri monetare în straturi arheologice bine date, ori cu apariția monedelor dacice împreună cu altele, care nu pot fi încă date în cadrul unor intervale restrânse.

Tot printre problemele care rețin atenția, necesitând o discuție lărgită, se află și aceea referitoare la etnicul emitenților. Dacă autorul a fost acuzat anterior de „celtism”²⁴ în analiza fenomenului monetar autohton, noua sa optică asupra acestui aspect este schimbată, existând chiar pericolul neglijării unor elemente esențiale într-o construcție logică despre geneza și caracterul monetăriei geto-dacilor. Se pare că delimitarea de monetăria celtică, justificabilă deplin în perioada primelor studii autohtone de numismatică geto-dacică, capătă alte conotații acum, aparent inedite. Vorbind despre originea procesului de batere a monedelor locale, aflăm că acesta e „preluat direct de la greci” (p. 221). Mai mult, urmărind începuturile procesului monetar la nordul Dunării, se afirmă că, „mai întâi el se înregistrează în zona getică a Dunării, pentru ca el să cuprindă, în prima fază, cea mai mare parte a Daciei”, adică Transilvania, Banatul și Oltenia (p. 136-137). Facem precizarea că asemenea exemple nu sunt arbitrar extrase din contexte; de aceea, ele apar inedite în această lucrare cu atribut de sinteză, așa încât analiza va putea fi continuată când vom beneficia de lămuriri suplimentare.

În același context al problemei etnicului emitenților, considerăm că rolul geto-dacilor în producerea unor tipuri monetare din prima fază nu e chiar așa de sigur stabilit. De exemplu, în cazul tipului Banat, argumentul pe care se sprijină atribuirea etnicului geto-dac al emitenților acestor piese este lipsă – în actualul stadiu al cercetărilor – a unor vestigii arheologice celtice în zonă. Incertitudini apar și în ceea ce privește tipurile Crișeni – Berchieș (faza B) sau Prundu – Jiblea. Dl. C. Preda le atribuie geto-dacilor, considerând că perpetuarea elementelor stilistice ar

²³ O discuție extinsă despre problema coborârii cronologiei monedelor geto-dacice, folosind argumente asemănătoare, vezi la V. Mihailescu-Bîrliba (*op. cit.*, p. 77-82); anterior, analizând compoziția tezaurelor monetare din secolul I a. Chr., la concluzii asemănătoare ajunsese și M. Babeș (cf. *Problèmes de la chronologie de la culture Géo-Dace à la lumière des fouilles de Cirlomănești*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 133).

²⁴ M. Gramatopol, *op. cit.*, p. 65.

²⁰ Vezi nota 9.

²¹ C. Preda și G. Constantinescu, *Geții dintre Siretul Inferior și râul Buzău în lumina descoperirii monetare de la Dumbrăveni (jud. Vrancea)*, în *SCN*, 4, 1968, p. 34-35.

²² C. Preda și V. Drob, *op. cit.*, p. 37-53.

presupune, neapărat, o continuitate etnică, omițând, se pare, faptul că influențele stilistice au putut fi ușor molipsitoare. La fel, atunci când încercăm să stabilim etnicul producătorilor tipurilor monetare inedite din Oltenia, din prima fază, nu putem trece cu vederea că prototipurile nu au putut ajunge din sudul Dunării decât prin intermediul celților.

Concluziile istorice ale d-lui C. Preda sunt printre cele mai de seamă realizări ale eforturilor sale în domeniul numismaticii geto-dacice. Este vorba despre identificarea uniunilor de triburi, anterioare unificării întreprinsă de către Burebista, cărora le sunt atribuite cele mai importante emisiuni monetare din cea de-a doua fază de dezvoltare a monetăriei geto-dacice. Carențele unei astfel de încercări sunt inerente în actualul stadiu de cercetare și ele au fost deseori remarcate. E adevărat că supozițiile specialistului vin să confirme multe descoperiri arheologice, dar altora dintre ele tocmai această bază arheologică le lipsește. Astfel, cercetările arheologice din bazinul mijlociu al Jiului nu confirmă îndeajuns existența puternicului centru al dacilor putridavensi, inițiatori ai tipului Aninoasa – Dobrești. Ar mai trebui menționat că pasajul din Ptolemeu, folosit de cercetătorul bucureștean în identificările sale, prezintă situația din vremea lui Augustus (căci sursa acestuia, Marinus din Tyr, a avut probabil acces la lucrarea lui Agrippa – *Forma Orbis* – datând de la începutul secolului). Or emisiunile geto-dacilor încetează spre 70 a. Chr., cum susține chiar dl. C. Preda. În acest răstimp e posibil ca ordinea politică și teritorială a triburilor să fi fost alta. Aceste mici observații nu urmăresc punerea în discuție a imensului efort depus de autor în clarificarea problemelor fundamentale ale numismaticii geto-dacilor.

Studiul dedicat monedelor de tip „Koson” se prezintă ca cea mai inedită rezolvare propusă în lucrare, dat fiind întregul efort al numismaticii românești de a atribui aceste interesante emisiuni monetăriei dacice. Cititorul avizat recunoaște un precedent, deloc străin autorului, și în remarcă făcută de Alexandru Vulpe în recenzia despre monografia dedicată monedelor geto-dacilor, prin care aceste piese erau considerate falsuri medievale²⁵. Devenite insurmontabile, dificultățile de ordin istoric și numismatic pe care aceste emisiuni hibride le ridicau sunt înlăturate prin noua cale de cercetare. Argumentele folosite par veridice, dar, așa cum vom constata, nu natura acestora le face probabile, ci insuficiența lor. Desprindem doar un singur argument direct: asocierea în două tezaure a acestor piese cu tetrastateri de tip Lysimach, care așa cum arată documentele din secolul al XVI-lea pot fi considerați monede imitate din acea vreme²⁶. Restul argumentelor sunt incidentale; nu există nici o informație care să identifice explicit aceste monede ca fiind imitații ale monedelor antice. Din

această cauză, efortul d-lui profesor C. Preda rămâne la stadiu de simplă ipoteză, cel puțin până când noi descoperiri monetare sau documentare o vor valida într-o măsură sporită.

Probabil în strânsă legătură cu fenomenul numismatic autohton, monetăria de tip roman din Dacia e tratată imediat după capitolul rezervat monedelor geto-dacilor. Contribuțiile autorului la explicarea noii situații numismatice din spațiul geto-dac, de la începutul celui de-al doilea sfert al secolului I a. Chr., sunt anterioare acestei sinteze. Într-adevăr, dl. C. Preda a demonstrat, că în noul context social-politic și economic din vremea lui Burebista, geto-dacii își schimbă caracterul monetăriei, convertind-o spre copierea denarului roman²⁷. Contraargumentele aduse apariției noului fenomen numismatic se pot constitui în tot atâtea obiecții la adresa veridicității ipotezei despre existența „denarului dacic” (nu este temeiul de a le relua în această modestă prezentare). Mai nou, se pare că nici punctul de rezistență al acestei construcții istorice nu se dovedește infailibil. Nu s-a găsit nici un denar care să fi fost bătut cu reversul gravat pe ștanța de la Ludești²⁸. Iar datarea atelierului monetar descoperit la Sarmisegetuza Regia (folosit recent și de dl. C. Preda în demonstrația sa) e plasată de autorii cercetării²⁹ spre 102–105 p. Chr.

Propunerile de încadrare cronologică a acestui proces vor trebui confruntate cu tendințele mai noi de coborâre a cronologiei monedelor geto-dacilor, chestiune abordată în cadrul capitolului respectiv. Noua atitudine a autorului, referitoare la cronologia pătrunderii în Dacia a monedei romane republicane, diferă de aceea prin care anterior integrase monetăriei autohtone acest fenomen și provoacă cel puțin o ireconciliabilă neconcordanță temporală cu secvența numismatică, reieșită în urma descoperirii de la Tilișca. Tot din perspectiva cercetărilor precedente, ar fi fost necesare și alte eforturi pentru soluționarea unor probleme, cum ar fi identificarea acestor copii, care fac obiectul cercetării monetăriei dacice de tip roman.

Intrarea în penultima fază a monetăriei geto-dacilor se produce în momentul când pătrund în Dacia cele trei categorii importante de monede grecești: tetradrahme din Thasos și Macedonia Prima, precum și drahme din Apollonia și Dyrrhachium. Deși monetăria geto-dacilor reprezintă principalul domeniu în care s-au concentrat eforturile cunoscutului numismat, considerăm prezentarea acestor emisiuni drept un model pentru modul cum trebuie tratat un subiect de o asemenea amploare într-o lucrare de sinteză. Doar plasarea unora dintre principalele concluzii în partea finală a cărții îngreunează oarecum lectura. Problemele referitoare la aceste emisiuni sunt

²⁵ A. Vulpe, în recenzia la C. Preda, *Monedele geto-dacilor, București, 1973*, în *Dacia*, N. S., 19, 1975, p. 328-330.

²⁶ Demonstrația a făcut-o O. Iliescu (*Les «tétrastatères» de Lysimacque, trouvés à Baia Mare*, în *StCl*, 10, 1968, p. 87-93).

²⁷ C. Preda, *Monedele geto-dacilor*, p. 345-352.

²⁸ Vezi sursa acestei informații la V. Mihailescu-Bîrliiba, *op. cit.*, p. 98, nota 15.

²⁹ I. Glodariu, A. Russu, E. Iaroslavschi, *Die Münzstätte von Sarmisegetusa Regia*, în *EphemNap*, 2, 1992, p. 57-68.

bine conturate și argumentate, putând oricând să fie confruntate cu noi ipoteze. Probabil că o explicație a acestei analize reușite poate fi identificată în concesiile făcute de autor unor opinii extreme (vezi H. Ceka și G. Katarowa), prin care caută ca orice aspect al construcției sale să nu contravină soluțiilor anterioare din acest domeniu. Însă, tocmai în această capcană, a propriilor concesi, cade însuși autorul, deoarece apar inadvertențe față de cercetările sale. De exemplu, asocierea emisiunilor târzii geto-dacice cu piese thasiene conduce, în condițiile unei cronologii joase a monedelor grecești, la o acceptare a coborârii datărilor finale pentru produsele monetare locale, chiar sub mijlocul secolului I a. Chr. Această e în contradicție cu propriile rezultate din domeniul numismaticii autohtone, care fixează clar punctul final al monetăriei geto-dacilor de tip Filip al II-lea în a treia decadă a secolului amintit.

O ultimă problemă care ar fi necesitat o rezolvare este legată de aprecierea de către localnici a acestei monede grecești, pentru conținutul ei de argint.

Capitolul dedicat denarilor, unul dintre cele mai importante ale numismaticii acestei perioade, ridică numeroase probleme, în continuare. Deși este un susținător al existenței monetăriei geto-dacice de tip roman republican, dl C. Preda indică unul din obstacolele dificile ale analizării acestor monede: „fidelitatea copiilor face imposibilă separarea denarilor emiși în Dacia de cei proveniți din atelierele române” (p. 286). Este adevărat că acesta era stadiul cercetărilor în momentul când autorul și-a promovat ipoteza, dar eforturile Mariei Chițescu arată cel puțin o pistă de urmat, asupra căreia dl. C. Preda se pronunță cu scepticism³⁰.

Multe dintre metodele de cercetare folosite în această analiză se pare că și-au pierdut valabilitatea. Însuși studiul exclusiv al tezaurelor nu poate oferi rezultate demne de luat în seamă (lucru recunoscut se pare doar teoretic de către dl. C. Preda), căci „există numeroase depozite descoperite în secolele XIX și în prima jumătate a celui de-al XX-lea”, care sunt nesigure. De asemenea „există destul de multe tezaure din care s-au păstrat numai părți sau doar câteva monede, la care trebuie adăugate cele din care n-a ajuns la noi nici o monedă”. (p. 292). Iată doar câteva greutăți insurmontabile în cadrul analizei întregului fenomen monetar republican de la nordul Dunării, ale căror rezolvări credem că sunt departe „de a nu fi puse la îndoială” (p. 291), chiar dacă ele se sprijină doar pe cercetarea tezaurelor complete (jumătate din cele 260 cunoscute, consideră autorul). Desigur, în condițiile când și cataloagele folosite sunt dintre cele mai recente.

Capitolul oferă o analiză comparativă, din perspectiva a două metode diferite. Inserarea ambelor direcții de evaluare în cadrul aceleiași analize are drept scop examinarea valabilității unor noi orientări în studierea tezaurelor de monede republicane. Mai vechea metodă – de

a considera data ultimei monede dintr-un depozit drept indiciu pentru data ascunderii acestuia – nu mai poate conduce la concluzii veridice, chiar dacă însuși autorul a fost tributar mult timp acestei metode și concluziilor aferente³¹. Se propun comparativ folosirea celei mai recente monede drept criteriu pentru fixarea datei de pătrundere a tezaurelor și, ca urmare, a obținerii unor noi rezultate. Doar menționând că, în funcție de modul de constituire a acestor tezaure în teritoriul extra-dacic, multe din monedele mai noi au putut lipsi, constatăm una din carențele acestei metode. Nu putem trece cu vederea comparația cu mai vechile mijloace de lucru și socotim pozitive noile încercări, care reprezintă, cel puțin în planul metodologiei personale, un câștig. Abandonarea „metodei cauzale” e bine venită, deși cu oarecare întârziere³².

Noile rezultate ale cercetării diferă mult de cele anterioare, propunând o nouă dată de pătrundere a denarilor republicani în Dacia (80 a. Chr.) și o nouă etapă când se înregistrează aflusul maxim (49–31 a. Chr.). Este interesant că într-unul din studiile sale anterioare, dl C. Preda susținea pătrunderea masivă a denarilor în Dacia „în al doilea sfert al secolului I î. e. n.”, dar „procesul ar putea fi plasat spre jumătatea secolului I î. e. n.” Contextul afirmațiilor sale a fost însă altul³³.

Din cele afirmate la începutul capitolului, concluziile ar fi trebuit să fie valabile pentru întreaga cantitate de monedă romană din Dacia (inclusiv copiile). E greu de admis, în cadrul noilor rezultate, că producția de tip Tilișca a putut debuta spre 70 a. Chr. (lucru veridic doar pentru rezultatele precedente, obținute cu alte metode). De fapt, întregul proces monetar de tip roman efectuat ipotetic în mediul autohton pare să nu se mai muleze pe noile constatări ale autorului. În încheiere ar fi fost poate de dorit inserarea măcar a noilor direcții de cercetare din acest domeniu, chiar dacă ele nu sunt acceptate de către autor. E vorba de analiza monedelor din așezări – contexte arheologice simple –, care pot compensa deficiențele remarcate de altfel chiar de către dl. C. Preda. Eforturi în această direcție s-au făcut, le avem precizate în reperele bibliografice introductive, iar rezultatele par să avanseze tot mai mult³⁴.

³¹ C. Preda, *Descoperirea de monede romane republicane de la Locusteni (r. Gura Jiului, reg. Craiova)*, în *SCN*, 3, 1960, p. 135-171; idem, *Monedele geto-dacilor*, p. 348; idem, *Über die geto-dakischen Münzen vom makedonischen und römisch-republikanischen Typus*, în *Dacia*, N. S., 24, 1980, p. 129-130; C. Preda și C. Beđa, *Tezaurul de denari republicani de la Tîrnava (jud. Teleorman)*, în *SCN*, 6, 1975, p. 41-55.

³² Discuția pe larg referitoare la această problemă, la V. Mihailescu-Bîrliba, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, Ed. Academiei, București, 1980, p. 68-69.

³³ C. Preda, *Monedele getice de tip Virteju-București*, în *SCN*, 5, 1971, p. 75.

³⁴ O astfel de analiză a descoperirilor monetare din așezările Daciei răsăritene, ale cărei concluzii pot fi valabile pentru întreg spațiul nord-dunărean, a întreprins V. Mihailescu-Bîrliba (cf. *Dacia răsăriteană în secolele VI-I î. e. n. Economie și monedă*, p. 100-106).

³⁰ M. Chițescu, *Numismatic Aspects of the History of the Dacian State. The Roman Republican Coinage in Dacia and Geto-Dacian Coins of Roman Type*, BAR International Series, 112, Oxford, 1981.

În studierea monedei romane imperiale, autorul constată infima cantitate de asemenea piese, raportată la cele dinainte, republicane. Această situație nu se explică printr-un declin al economiei dacice. Probabil, evidența îl obligă să accepte că există un flux sporit de monedă romană până la cucerirea Daciei, provenit fie din stipendii, fie ca o consecință a dezvoltării relațiilor comerciale cu lumea romană. Dar explicația oferită slabei prezențe a emisiunilor imperiale timpurii în Dacia contravine unor realități numismatice. Rezolvarea va trebui căutată în concentrarea întregii cantități de metal prețios în mâinile statului și în realitățile monetare din timpul lui Nero în Imperiul Roman. Ipoteza a fost de multă vreme avansată în mediul numismatic românesc: în urma reformei lui Nero, în afara imperiului, monedele romane anterioare cu o valoare intrinsecă mai ridicată au fost preferate celor aflate în circulație. Așa se explică marea cantitate de monedă romană republicană și prezența sporadică a celei imperiale în Dacia timpului respectiv³⁵.

În încheiere, autorul face un rezumat al întregului proces monetar specific perioadei cercetate, delimitând cinci etape majore în întreaga istorie a monedei din Dacia Preromană.

Așa cum subliniam de la început, ne aflăm în fața unei lucrări impresionante prin abundența materialului abordat. Micile observații care se pot face – unele dintre ele le-am subliniat –, provin din interpretări diferite, specifice procesului cercetării. Monografia reprezintă o contribuție esențială la cunoașterea realităților numismatice, și nu numai (economice, politice, sociale etc.), de până la cucerirea romană, din aria nord-dunăreană. Se profilează în acest chip un veritabil manual românesc de numismatică veche, indispensabil în orice bibliografie de profil și punct de plecare a viitoarelor direcții de cercetare. Ar fi nedrept să nu remarcăm și inițiativa Băncii Naționale a României de a sprijini apariția acestor lucrări românești de numismatică din ultimii ani și care a găsit un colaborator corespunzător în Editura Enciclopedică.

LUCIAN MUNTEANU

SILVIU SANIE, *Din istoria culturii și religiei geto-dacice*, Ediția a II-a, Iași, 1999, 330 p. + 94 figuri + indici.

Această a doua ediție a volumului ilustrează interesul crescut pentru istoria culturii și religiei geto-dacilor manifestat prin epuizarea rapidă a primei apariții, din anul 1996 și continua solicitare a ei în toate mediile interesate de această problemă. Textul inițial a fost îmbunătățit atât prin excluderea câtorva greșeli de tipar și revizuire, cât și prin adăugirea unor noi descoperiri și în special, a rezultatelor studiilor recente.

După *Cuvânt înainte* la prima ediție și la cea de a II-a (p. IX-XI), *Abrevieri* (p. XII-XVI) și o *Introducere* (p. 1-4), lucrarea conține două mari capitole: I *Izvoarele arheologice necesare în cunoașterea cultelor și credințelor geto-dacilor*, cu un *Repertoriu* cu cele mai importante descoperiri de pe teritoriul locuit de geto-daci (p. 5-178) și II *SCRIPTA* (p. 179-252).

Complexele cercetate fiind de o mare varietate și bogăție, autorul le-a grupat în funcție de importanța lor în cadrul temei abordate, aceea a vieții spirituale, problemă dezbătută adesea doar parțial în diferite alte studii atât de autor cât și de alți specialiști. Este acum reunit într-un corpus, *Fontes historiae religionis geto-daciae*, tot ceea ce arheologia a scos la lumină de-a lungul anilor privind cultura geto-dacilor și locul ei în cadrul celor mai cunoscute civilizații ale antichității. Sunt astfel comentate elemente de o mare varietate, printre care sanctuarele cu tamburi, templele cu absidă, gropi de cult, vetre de cult, puțuri rituale, diferite alte complexe de cult și necropole. Autorul menționează 30 de sanctuare descoperite în 19 localități și constată o pluralitate de forme cunoscute atât în interiorul, cât și în

exteriorul arcului carpatic. Ele sunt date în general, între secolele II a. Ch. și epoca romană. În harta de răspândire a locurilor de cult a geto-dacilor se remarcă lipsa sanctuarelor cu tamburi în zonele de sud și sud-vest și prezența templelor cu absidă, a căror frecvență acolo poate fi considerată ca rezultat al unor puternice influențe a tracilor din sudul Dunării. *Gropile de cult*, destul de numeroase în așezările dacice, sunt considerate acele gropi cu forme, uneori, speciale, în care s-au depus resturile sacrificiilor rituale sau obiecte de cult devenite inutilizabile și părți ale unor amenajări cu caracter sacru deteriorate, cum ar fi unele fragmente de vetre și altele. *Vetrele de cult* cu forme deosebite în general circulare sau rectangulare, unele ornamentate cu motive geometrice incizate, au fost descoperite atât în sanctuare sau în unele locuințe mai speciale cât și în afara lor. Pe unele din aceste vetre s-au găsit și mici ofrande pentru diferite culte, unele obiecte deosebite, cum sunt cunoscutele piese descoperite de autor în așezarea de la Dumbrăva. *Puțurile rituale*, cum sunt cele descoperite la Brad, jud. Bacău și la Ciolănești din Deal, ocupă un loc important în cultul geto-dacilor. În ele se reunesc trei elemente fundamentale pe care și alte populații indoeuropene le venerau (pământul, apa și cerul). *Riturile și ritualurile funerare* în epoca geto-dacică sunt, după cum se știe, diferite de la o perioadă la alta. Autorul apreciază că proporția mai mare a incinerății în raport cu inhumăția la sfârșitul latênului și până în epoca daco-romană, poate fi interpretată ca o ilustrare a credinței în eternitate, sufletul înălțându-se la cer odată cu flăcările rugului. *Figurinele* realizate în diferite materiale, în special din lut, reprezintă atât la geto-daci, cât și la alte popoare ale antichității, diferite divinități cu forme umane sau

³⁵ Idem, *La monnaie romaine chez les Daces orientaux*, p. 73-74.

animaliere, simboluri de protecție a strămoșilor asupra descendenților, precum și a unor puteri magice care pot aduce ploaie, soare etc. Autorul realizează o clasificare tipologică pentru diferite perioade și constată că ele apar odată cu primele mențiuni literare a geșilor și continuă să fie prezente în toate așezările geto-dacilor până la cucerirea romană. Se constată, în cadrul figurinelor umane, o evoluție a formelor din punct de vedere artistic, de la geometrism la naturalism. Autorul a observat că în epoca dacică, figurinele antropomorfe sunt mai numeroase în spațiul extracarpatic, în special în zona de est și mai puține în zone din interiorul arcului carpatic. În ceea ce privește figurinele zoomorfe, pot fi enumerate în special cele reprezentând berbeci, tauri, cai, urși, cervidee, lupi, șerpi și păsări. Unele dintre ele, prin numărul mare de reprezentări au jucat probabil un anumit rol mai important în viața cotidiană dar mai ales în aceea religioasă a geto-dacilor. Alte numeroase obiecte asupra cărora se face o analiză detaliată sunt medalioanele din ceramică, tablete cu contur circular sau rectangular, păstrând diferite semne și simboluri incizate atât pe avers cât și pe revers, cum sunt cele descoperite în complexul de cult din așezarea de la Dumbrava, jud. Iași (pl. XXVIII). De asemenea, sunt analizate vasele cu forme antropomorfe sau zoomorfe decorate cu diferite simboluri, cum sunt fructierele de la Poiana și Bâta Doamnei, cantharos-ul de la Răcățau și altele. Se au în vedere și "cățeii de vatră" din lut ars descoperiți în unele așezări dacice, având diferite forme, în special de barcă sau paralelipipedici cu terminațiile prezentând protome de berbeci sau alte animale.

Mai sunt descrise și interpretate diferite alte vase de lut sau de metal folosite în cult, monumente deosebite (Columna traiană), piese de piatră în special capete; stindardul dac format dintr-un cap de lup continuat cu un corp de șarpe; reprezentări de piese metalice în special pe tezaurele geto-dacice din aur și argint și pe diferite vase descoperite atât în România cât și în unele țări vecine. Ca și în alte studii ale sale, autorul analizează, cu toate implicațiile lor, motivele decorative de pe coifurile getice, semnificația elementelor zoomorfe ca atribute ale personajilor sacre, în special acelea reprezentate pe coiful descoperit la Băiceni, dar și pe diferite piese din alte tezaure (Rogozen). Acest capitol al cărții reprezintă un imens volum de muncă atât pentru adunarea tuturor pieselor descoperite pe teritoriul țării, cât și analiza cu detalii a fiecăreia, pe baza unei bogate bibliografii, care i-au facilitat autorului extinderea interpretării simbolurilor și a vieții spirituale în general caracteristică a unei populații care a avut un loc special în cadrul civilizațiilor antichității.

SCRIPTA este al doilea mare capitol al acestui volum care prezintă și analizează zeitatea principală a geto-dacilor, Zalmoxis sau Zamolxis, itinerariile sale, compararea lui Zalmoxis cu Kronos și Hercules; cele

patru ipostaze ale sale, sub care apare în scrierile antice (anthropos, heros, daimon și theos). Sunt discutate de asemenea, atributele lui Zalmoxis și se aduc argumente în favoarea ipostazei care îl atestă ca pe un zeu uranic în general și solar în special, o personalitate divină care nu poate fi redusă la atributele chtoniene. După această analiză autorul continuă cu discuția asupra mesagerilor trimiși la Zalmoxis (sacrificiile umane), credința în nemurire (după textele transmise de Herodot, Hellanikos, Platon, Pomponius Mela și Julian Apostatul) și considerațiile în aceste probleme ale savanților Vasile Pârvan, Lucian Blaga, Mircea Eliade, Ioan Coman și Ion I. Russu.

Într-un subcapitol special sunt analizate noi descoperiri de piese, diferite ca formă, lucrate în special, în ceramică, pe care se află inscripții și imagini din cadrul civilizației geto-dacilor. Aici autorul prezintă un interesant complex de cult din așezarea din secolele I-II p. Chr. de la Dumbrava, precum și diferite obiecte în ceramică, os, piatră etc. din alte așezări, pe care a reușit să descifreze protome umane și animaliere și în special, scrierea. Cu litere grecești sau latine au fost identificate cuvinte și mai ales nume proprii traco-getice, grecești sau iraniene. Se anexează și o listă cu aceste nume și locul unde au mai fost menționate în diferite izvoare.

O cuprinzătoare anexă (p. 253-269) indică texte din Herodot, Hellanikos, Platon, Mnaseas, Diodor din Sicilia, Strabon, Ovidiu, Pomponius Mela, Josephus Flavius, Criton, Apollonios din Tyana, Apuleius și alții din secolele următoare, unde a fost menționat Zalmoxis, ca divinitate supremă a geto-dacilor.

Considerațiile finale (p. 270-284) relevă încă o dată complexitatea temei, a simbolurilor și imaginilor culturale ale geto-dacilor ilustrate prin descoperirile arheologice, la care o contribuție substanțială revine surselor scrise. În acest sens sunt prezentate direcțiile recente în cercetările filologice care au contribuit la reconstituirea panteonului getic și la compararea lui cu panteonul altor populații indoeuropene.

Un *rezumat* în limba engleză (p. 287-310), *indici* de localități, de autori ai antichității și evului mediu, divinități, eroi, personajii mitologice și literare, de împărați, regi și alte personalități istorice, anthroponime antice și autori moderni (p. 311-329) și o bogată *ilustrație* însoțește această vastă sinteză, la care a muncit ani la rând autorul, mai mult decât pasionat de această temă. Volumul confirmă încă o dată poziția lui Silviu Sanie atât ca specialist notoriu în acest domeniu al arheologiei în general cât și al religiei geto-dacilor în special. Este meritorie inițiativa editurii Universității „Al. I. Cuza” de a scoate și a doua ediție a acestui volum, în condiții grafice mult îmbunătățite, oferind astfel numeroșilor pasionați de civilizația geto-dacică, această importantă realizare științifică.

Studiul populațiilor Imperiului Roman reprezintă unul dintre cele mai importante și dificile domenii de cercetare. El implică atât o bună cunoaștere a mobilității demografice, a fenomenelor de colonizare petrecute în spațiul roman și a problemelor complicate legate de onomastica antică, dar și o mânăuire corespunzătoare a surselor, în special cele epigrafice. Lucrarea *Celți și germani în Dacia romană*, subscrisă de Adrian Husar și recomandată călduros de profesorul Mihai Bărbulescu (p. I-III), satisface – o spunem de la început – întru totul aceste exigențe. Lor li se adaugă consultarea unei bibliografii bogate (vezi p. 11-22 și *passim*), privirea comparativă, utilizarea exhaustivă a materialelor susceptibile să ofere date despre prezența efectivă în provincia nord-dunăreană a celto-germanicilor (coloniști – p. 45-108; trupe și militari – p. 109-171), a elementelor culturale specifice acestora (ceramică ornamentată cu striuri (?), vase *tripodes*, recipiente realizate în tehnica *Kammstriche* sau *Besenstrich*, pahare de tipul *Faltenbecher* – p. 173-179; fibule cu nodozități (*Doppelknopffibeln*) sau cu aripioare (*Flügelfibeln*) – p. 179-183; monumente funerare de diferite tipuri sau reprezentări figurative și motive decorative specifice – p. 183-209; culte celto-germanice (Apollo Granus, Sirona, Campestres, Badones Reginae Cernunnos, Epona, Hercule Magusanus, Mars Camulus, Matronae, Rosmerta, Obila, Quadriaviae, Succellus, Nantosuelta, Suleviae) – p. 215-259; divinități galatine (IOM

Sol Bussurigijs, IOM Bussumarus, IOM Tavianus) – p. 259-262), a influențelor din spațiul celtic (plăcuțe votive (la *Germisara*) – p. 262-264; rituri funerare (tumuli „norico-pannonici”) – p. 264-266) sau a aportului direct al acestuia la structurile instituționale proprii civilizației romane provinciale (*collegium utriculariorum* – p. 209-210), demersul extrem de analitic, susținut de numeroase tabele și repertorii de obiecte și monumente (p. 63-104, 159-168, 178-179, 182-183, 195-209), și, nu în ultimul rând, „navigarea” precaută printre impreciziile conceptelor și „capcanele” evoluției onomasticii din vremea Imperiului (vezi mai ales subcapitolul *Câteva probleme de metodă* – p. 37-44). Din toate acestea au rezultat încheieri foarte pertinente, dintre care reținem: rolul important jucat de peregrinii de origine celtică (în primul rând din *Noricum* și *Pannonia*) în colonizarea inițială a Daciei; concentrarea masivă a acestora în regiunea intracarpatică a provinciei; importanța mobilității elementului militar în întreținerea contactelor cu ținuturile celto-germanice; aportul, cu precădere, al celtismului romanizat (asimilat) la dezvoltarea romanității din Dacia (p. 267-276).

Prin urmare, Adrian Husar a realizat o carte temeinică, ce poate fi considerată un model de analiză a unui grup etnic într-o provincie a Imperiului roman. Amplul rezumat în limba engleză (p. 277-290) o va face accesibilă și specialiștilor din străinătate.

NELU ZUGRAVU

VICTOR SPINEI, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, Institutul European, Iași, 1999, 514 p. (inclusiv ilustrația)

Rezultat al unor demersuri științifice laborioase, desfășurate pe întinderea a mai multe decenii și pe suportul consistent asigurat de o documentare riguroasă și cu valențe de exhaustivitate, fortificată și prin stagiile de cercetare din exterior, prezentul volum, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX–XIII*, apărut în vara anului 1999 la Institutul European, vine să confirme o dată în plus realitatea că autorul său, profesorul Victor Spinei, este, în prezent, nu doar singurul istoric român cu preocupări finalizate consecvent legate de problematica ultimelor valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos, ci și cea mai competentă autoritate în acest domeniu, recunoscută ca atare, așa cum o demonstrează, între altele, solicitarea de a redacta segmentul corespunzător din viitorul *Tratat de istorie a românilor* și, foarte recent, nominalizarea domniei sale pentru titlul de membru corespondent al Academiei Române.

După cum suntem informați în nota preliminară a lucrării, nucleul inițial al acestui text, cu o odisee editorială complexă și interesantă în sine, îl constituie câteva capitole solicitate pentru un compendiu de istorie universală care urma să fie tipărit în anii '80 în mai multe volume, proiect abandonat pe parcurs, din motive obscure, de către diriguitorii politicii editoriale a momentului. Acest material este valorificat ulterior printr-un curs special ținut în cadrul Facultății de Istorie a Universității ieșene (ajuns în prezent în al unsprezecelea an) și introdus în circuitul științific prin multiplicarea sa la editura aceleiași universități în 1995, iar apoi printr-o ediție revăzută și adăugită, apărută, sub titlul *Ultimele valuri migratoare de la nordul Mării Negre și al Dunării de Jos* (327 p.), la Editura Helios din Iași.

Prezenta ediție menține, în linii mari, structura globală a variantei apărute în 1996, dar conține aditivi masivi la toate compartimentele volumului – text propriu-zis, note, repere bibliografice (600 de titluri!),

ilustrație, indice – intruziunea persistentă în fenomenologia fluxului migrator turanic târziu din spațiul balcanic impunând și o necesară modificare a titlului, compatibilizat astfel cu substanța sa intrinsecă.

Sub raport structural, materialul dă seama de o dispunere pentapartită, ordonată cronologic, în care fiecare capitol prilejuiește o investigație profundă, fundamentată pe toate categoriile de izvoare disponibile (multe dintre ele inedite) a istoriei migrațiilor transcontinentale ale ungarilor (p. 15-87), pecenegilor (p. 88-151), uzilor (p. 152-201), cumaniilor (p. 202-320) și mongoșilor (p. 321-451), abordate nu doar din perspectiva dinamicii specifice, ci și în contextul general eurasiatic, referirile la alte realități etnice și politice, forțele semnificative ale timpului, dar și populații altaice, uralice, caucaziene și iranofone mai puțin studiate la noi, precum alanii și alano-yasii, protobulgarii, bulgarii de pe Volga, chazarii, cabarii, cutrigurii, utigurii, onogurii, bașchirii, berendeii, berladnicii, brodnicii, Čeornye Klobuli (Tichiile Negre), depășind, în repetate rânduri, dimensiunea incidentalului.

Sunt astfel explicitate spectral, în cazuistici secvențiale dens augmentate, semantica denominațiilor tribal-comunitare și structura etnică, modul de trai și viața economică, organismele social-politice, universul credințelor și practicilor religioase, evoluțiile politico-militare, tronșonul rezervat mongoșilor transgresând această schemă și incluzând o radiografiere a sistemului legislativ și a organizării armatei, capitolul fiind aparent atipic și prin dezvoltările pasajelor relative la religie și aspectele culturale.

Cu o atitudine mereu activă, afirmată constant într-o anchetă sistematică amplă, centrată pe o unitate spațio-temporală bine circumscrisă, în care limitările cronotopice operate permit extinderea orizontului cercetării, autorul surprinde exact, în instanțanee concise, contextualitățile evolutive și manifestările esențiale din cadrul acestui polimorfism comunitar-organizatoric fluid și deconcertant care caracterizează individualitățile etnice configurate progresiv în tabloul complex al lumii stepelor. Sunt evidențiate concomitent dificultățile tehnice insurmontabile care făceau imposibilă, în epocă, introducerea în circuitul agricol a vastelor întinderi de pământuri nedestelenite, la limita și în interiorul cărora se consumau, ritmic, confruntări violente, care înrăureau profund desfășurările din estul și sud-estul Europei. Dar în timp ce arealul stepei se dovedea, din cele mai multe puncte de vedere, aproape impenetrabil pentru societățile sedentare învecinate, teritoriile acestora din urmă erau mai ușor accesibile pentru grupele nomade care le vor tranzita sau le vor ocupa vremelnice.

Nerestricționarea investigației la câmpul informațiilor de ordin politico-diplomatic sau social-economic, aparent mai ușor decelabile din sursele documentare păstrate și preocuparea de punere în valoare a tuturor factorilor prezenți în procesualitatea istorică, înțelegând

aici obiceiurile și mentalitățile specifice, moravurile și credințele religioase, înruderile și influențele suportate sau exercitate în sfera vieții materiale sau spirituale ș.a.m.d., conferă soliditate aserțiunilor expuse, dublate oricum de un fond argumentativ impresionant, care lasă să se întrevadă un efort cognitiv pe măsură, resimțit în întreaga textură, potențând simultan și perspectiva pluridisciplinară a abordărilor. Astfel, când inițiază, bunăoară, paralele caracterologice între exponenții turanici târzii ai nomadismului ponto-caspic și alte grupuri etnice, adepte ale unui sedentarism agricol responsabil de antinomia insurmontabilă dintre cele două modele existențiale, autorul se plasează în universul etnopsihologiei și antropologiei culturale, direcții pe care nu își propune, totuși, să le dezvolte, poate și din precauția, în bună măsură justificată, de a nu divaga în raport cu sumarul inițial asumat.

Urmărirea consecventă în fiecare dintre cele cinci capitole a unui echilibru structural firesc al tratărilor selectiv-tematice este, se pare, atitudinea corectă și matură în fața unor tentații (istoriografice) care țin, esențialmente, de mode și modele teoretice vremelnice, iar constatarea realizării finalmente a acestui deziderat este de natură să prevină, ea singură, eventualele critici de prejudiciere sensibilă a unor direcții de anchetă în raport cu altele, marea deschidere, puterea de cuprindere și receptivitatea la tot ceea ce acumulează istoria, ca știință, fiind evidente care se susțin prin probe disipate în toată opera științifică apărută sub această semnătură. De altfel, asumarea, inclusiv în lucrarea prezentă și, desigur, maniera de finalizare pe cont propriu a unui demers atât de complex, care a implicat, pe lângă o pregătire specială în domeniul medievisticii românești și eurasiatice, în general, disponibilități suplimentare pentru anumite ramificații ale turcologiei, orientalisticii medievale, bizantinologiei, balcanologiei, lingvisticii comparate, sociologiei, etnografiei ș.a.m.d., pot constitui indiciile cele mai elocvente ale dimensiunii științifice a produsului rezultat, de neconceput, în alte spații, mai apropiate de normalitate, fără participarea unui colectiv extins de cercetători, cu specializări diverse.

Disponând de aceeași judicioasă adecvare metodologică, căreia i se subscriu și celelalte componente ale sumarului – bibliografia generală (83 de titluri), ilustrația (66 de planșe, miniaturi fotocopyate, schițe, planuri etc.), hărțile (în număr de 16, dintre care trei sunt fotocopy realizate după manuscrise de epocă) indicele, abrevierile și rezumatul în limba franceză – și care caracterizează și precedentele lucrări ale istoricului Victor Spinei, volumul reiterează o apetență mai veche a autorului pentru substanța informațională primară, care, fără a discrimina rezultatele acumulărilor istoriografice precedente, atunci când acestea există, este extrasă, în mod sistematic, din izvoarele scrise și arheologice.

Etalând o strategie de aparență ușor profilactică, dar eficientă și corectă, în fond, profesorul Spinei se arată

refractor evadărilor interpretative inconsistente, lăsând să transpară din toate aprecierile concluzive pe care le avansează, o înțelegere aprofundată a realității că izvoarele comportă, prin însăși natura lor, o dublă deviere subiectivă de la linia adevărului, în măsura în care implică intenționalitate atât la nivelul „autorului” izvorului respectiv, cât și la acela al interpretului.

Nuanțările atente și selecția riguroasă a ipotezelor de lucru nu aduc atingere clarității excursului care, materializând proiecția unei onestități științifice adeseori probate, refuză echivocul și ambiguitățile, cuantificând o suită de luări de poziție ale autorului în legătură cu unele probleme litigioase, greu solvabile, circumscrise tematicii abordate. Precaritatea și caracterul lacunar sau contradictoriu al informațiilor de epocă disponibile pentru unele dintre acestea, pot alimenta tangențial (și cu totul sporadic) reflexe critice, apte să susțină posibile soluții alternative celor inserate în text sau să pledeze pentru o eventuală multifacetare a enunțurilor care vizează acele aspecte care se sustrag accepțiunilor singulare și rezolvărilor peremptorii. Exemplificările în acest sens s-au dovedit a fi, ele însele, o întreprindere dificilă, densitatea textului și vastitatea problematicii tratate solicitând aproape de nivelul maxim posibilitățile proprii de estimare critică și impunând ca necesară soluția dublării efective a efortului recenziv, consemnată și co-semnată ca atare.

Astfel, denominația tribală a sabirilor (etnie definită în capitolul I, la paginile 17 și 43, ca aparținând din punct de vedere lingvistic populațiilor turanice), ar putea avea, în opinia noastră, accepția unui etnonim arhaizant, aplicat succesiv diverselor grupuri migratoare care au încorporat temporar zonele în care rezidaseră altădată anticiei saspiri urartieni ai legendarului Mastistia. Această eventualitate, care nu contestă caracterul turanic al tribului menționat în izvoare în secolul al VI-lea d. Chr. (al cărui nume real ar deveni, însă, în noile circumstanțe, dificil de identificat), ar fi de natură să apropie și mai mult controversatul apelativ Sarvatoi Asfaloi, indicat de Constantin (VII) Porfirogenetul ca nume inițial al ungarilor, de saspiri/sabiri, substituția având astfel mai curând o conotație geografică (desigur, mult relativizată) decât una etnică, independent de alternanțele desemnărilor paralele unguri/turci, unguri/başchiri ș.a., care au la bază, după cum s-a evidențiat cu persuasiune în text, alte rațiuni.

În același capitol (la pagina 18), în absența unor indicii detaliate, care să puncteze în subsol succesiunea invocării numelor autorilor și operelor expuse în bibliografia adițională (situație care se va repeta și în capitolul dedicat mongolilor), pasajul responsabil de survolarea problemei ascendenței ungarilor poate fi de natură să inducă celor mai puțin familiarizați cu acest domeniu foarte specializat, anumite confuzii, alimentate și de dificultățile de decelare a etapelor și direcțiilor de evoluție ale familiei populațiilor uralice, complicații suplimentare fiind generate și de maniera neunitară în

care autorii care se preocupă de acest subiect (inclusiv A. Róna-Tas sau P. Váczy, semnatarii unor lucrări relativ recente în acest domeniu) operează diviziuni (branșe, subfamilii, ramuri, subramuri, grupuri, subgrupuri) în moștenirea entității lingvistice uralice inițiale, plasând diferit etniile ostiacă (Khanty), vogulă (mansii), udmurtă (votiacă), permică (Komi), ziriană, mordvină, cheremică (mari), samoedă, nenet (-yurak), selkup, nganasan (tavgi) sau enet în schemele reconstitutive propuse. Aceiași categorie de riscuri, implicată de amorsarea, în deschiderile capitolelor rezervate pecenegilor și respectiv uzilor (la paginile 88-90 și 152-154), a unor discuții preliminare similare, relative la poziționarea și filiația diverselor entități etnico-lingvistice turcice în geometria încă variabilă a familiei altaice, este, însă, în ambele situații, drastic depotențată, atât printr-o critică aprofundată a izvoarelor, cât și printr-o suită de inserții bibliografice optim încorporate, care dublează rezistența masei discriptiv-argumentative etalate, cu greutatea concluziilor datorate reputatului turcolog N. A. Baskakov, dar și altor istorici importanți, precum K. M. Menges, J. Hamilton, N. Poppe, L. P. Potapov sau P.B. Golden.

Multitudinea problemelor de atins în legătură cu irumperea și proliferarea mongolă pe scena istoriei, din care interesează aici doar o anumită secvență cronotopică, a determinat, în mod firesc, adoptarea de către autor a unei strategii analitice atent elaborate, orientată prioritar către esențializarea fenomenelor reliefate, în acest scenariu dezvoltările ample neputând constitui apanajul (și al) unor aspecte secundare în raport cu axul central al cercetării, cum devin, în circumstanțe obiective, etnogeneza și istoria timpurie a triburilor (proto-)mongole (teme tratate episodic la paginile 321-324 și 364-365). În aceste condiții, ținând cont și de stadiul încă insuficient de avansat al investigațiilor din acest domeniu, este greu de evitat în totalitate riscul ca informațiile extrem de utile despre mongoli, tătari, onguți, naimani, keraiți, merkizi, oirați sau taiciuzi, legați genetic de daiguri (dauri), buriati, khorčini, monguri, yuguri, pro-ani, kalmâci, ordoși, sanți, lamuți (eveni), tunguși (evenki), oroči, soloni, nanai, olcani, sibo (xibo), udini, manciurieni sau tu-ii, conținute în pasajele menționate, să creeze mici inconveniente acelor cititori deja derutați de alte clasificări și atașări ale componentelor altaice (mongole propriu-zise, turco-mongole, manciuriene sau tunguse), practicate de alți autori, inconveniente doar parțial surmontate de harta de la pagina 323.

La rândul său, cunoscutul episod al distrugătorului raid cuman asupra teritoriilor controlate de dinastul vlah Chrysos (adversar activ al lui Petru și Asan, mai târziu și al bizantinilor, a căror expediție din 1199, chiar dacă nereușită, îi afectase pozițiile, făcându-l mai vulnerabil), pus în legătură (în capitolul al treilea, la pagina 264) cu un posibil ajutor militar (solicitat turanicilor) ajuns tardiv la destinație și datat ulterior jafurilor, poate fi privit, din

punctul nostru de vedere, și ca o încercare a succesurului primilor Asănești, Ioniță zis Kaloianul, de a tranșa definitiv în favoarea sa, cu ajutorul cumanilor, conflictul cu un rival slăbit de loviturile împăratului Alexios al III-lea Anghelos (1195–1203) și ale aliaților săi conjuncturali, selgiukizii emirului de Ankara.

În mod similar, pasajele obscure prezente în mai multe letopisețe rusești, narând evenimente din secolul al XII-lea, în care sunt angrenați și acei polovtzy dikii („cumani sălbatici”), pot fi investite și cu alte semnificații, conținutul reliefat neimpunând, în mod necesar, o aservire a lor problematicii separării lumii cumane, apelativul citat înscriindu-se într-o tipologie relativ extinsă și putând reprezenta, analog situațiilor reținute de alte scrieri antice sau medievale, un simplu epitet atașat unei denominații, un reflex al unei psihologii deloc singulare în istorie.

În acest ultim exemplu invocat, responsabilitatea interpretării, susceptibilă, la rigoare, de o ușoară prezumțiozitate, revine, însă, marelui orientalist Omeljan Pritsak care, pe aceeași linie cu P. B. Golden, încearcă să descifreze, în terminologia de aparență criptică a cronicistului de epocă, indicii utile demersului de ilustrare concretă, pe de-o parte a pluralității centrelor de putere cumane și de reliefare, pe de altă parte, a absenței unei direcții politice unice și coerente a acestora, indiferent de caracterul moderat sau radical al tipului de relație statuat între una dintre formațiunile turanice respective și comunitățile învecinate.

Dat fiind că, în economia generală a lucrării, recursul la literatura secundară, apelată în cazul prezentat anterior, vizează, cu predilecție, referirile ocazionale la realități care transcend contextul referențial asumat, considerăm că stăruința asupra altor pasaje cu iz colateral, care comportă același gen de discuție, nu este oportună în acest cadru, neservind intenției de focalizare a interesului recenziv pe problematica majoră, esențială a textului, aceea enunțată în titlu. Din acest unghi, subscriem opiniei autorului, pledând, la rândul-ne, pentru ideea că marile deplasări antropice transcontinentale care afectează jumătatea răsăriteană a Europei în secolele IX–XIII reprezintă, în chip neîndoielnic pentru acest perimetru, ultimele migrații, în accepția semantică tradițională a acestui concept istoric, așa cum a fost el definit și teoretizat, în timp, de nume precum M. Rostovtzeff, A.A. Vasiliev, R. Grousset, L. Musset, A.M. Khazanov ș.a., indiferent de diferențierile cunoscute operate de unii dintre savanții citați între diversele categorii de migratori. Afirmarea într-o manieră clară și fermă a acestui punct de vedere, reiterat în mai multe capitole, exclude posibilitatea ca absența din titlul acestei ediții (modificat din rațiuni bine întemeiate, expuse și

ele, foarte clar, încă din nota preliminară) a mențiunii explicite a numeralului ordinal „ultime”, adiționată anterior termenului de „migrații”, să constituie, eventual, un pas înapoi în raport cu o chestiune litigioasă, de altfel artificială și finalmente fără obiect, care ar privi legarea ultimelor migrații nu de numele mongolilor, ci de acela al turcilor otomani. Desigur, realitatea implantărilor succesive de comunități otomane (sau în curs de asimilare, în sensul turcizării) durabile în zone ponto-balcanice și la Dunărea de Jos ține de domeniul evidenței; problema nu este de a nega prezența sau vechimea acestor enclave, ci de a defini mai exact caracterul procesului aglutinării lor, care ne apare ca amprentă a unor colonizări de factură tradițională imperială (bizantină și ulterior otomană) și nu ca rezultat al deplasărilor unor populații migratorii, întrucât în momentul înregistrării impactului lor în regiunile nord-balkanice, otomanii erau deja sedentarizați și dispuneau de baze stabile în Anatolia și Tracia egeeană, unde vor continua să se consolideze, fără a mai iniția deplasări masive ale populației proprii în exteriorul teritoriului de rezidență, spațiul afirmării naționale turcești de mai târziu.

Aspecte minore, periferice, facil de eliminat de la o nouă ediție, constituie obiectul și al celorlalte semnale critice pe care le avansăm, referindu-ne aici la absența traducerii în limba franceză (asemenea sumarului și a rezumatului) a explicațiilor ilustrațiilor, la unele omisiuni ale indicelui (Aorsoi = aorși, Sabar/sabiroi = sabiri, tocharian = kușanic, ș.a.) și respectiv la câteva erori de tehnoredactare (p. 220, 261...). Dar în timp ce eventualele imprecizii sau inadvertențe sunt greu detectabile, în cazurile rarissime în care ele există, nefiind de natură să aducă atingere valorii în sine a lucrării, aceasta se vedește ca eclatantă încă de la primele tentative estimative, adâncirea lecturii sedimentând impresia revelării unui text esențial în domeniul sondat. Precizicul și maturitatea abordărilor, viziunea integratoare bazată pe o gândire istorică profundă, gradul ridicat de elaborare, înalta ținută științifică și, de ce nu, eleganța și puterea de cuprindere a discursului sunt câteva dintre atuurile care recomandă de la sine acest volum, deocamdată unic în peisajul istoriografic intern (care, cu excepția mai vechilor realizări ale regretatului orientalist Aurel Decei, care cultiva, însă, alte sfere de interes, nu a mai înregistrat contribuții de o asemenea anvergură, încercările episodice ale unor istorici precum Tahsin Gemil, Virgil Ciocîltan, Mehmet Ali Ekrem ș.a. având un caracter sporadic și de multe ori neconvingător), impunând traducerea sa într-o limbă de circulație, pentru a-i asigura o receptare pe măsură în mediile științifice europene și mondiale.

SABIN ADRIAN LUCA, *Contribuții la istoria veche a Hunedoarei. Săpăturile arheologice sistematice din Grădina Castelului – campaniile anilor 1996–1998/Beiträge zur Altgeschichte von Eisenmarkt. Die systematischen archäologischen Ausgrabungen im Schlossgarten – die Kampagnen der Jahren 1996–1998* – cu contribuții de Cristian Roman, Alexandru Sonoc și Dragoș Diaconescu –, 141 p. de text bilingv, 11 planșe, 1 hartă, 2 planuri, în *Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis*, I, Hunedoara, 1999, I.S.B.N. 93-0-00942-2.

Lucrarea conține trei capitole, un cuvânt înainte, lista ilustrațiilor, lista prescurtărilor bibliografice și ilustrația.

Sabin Adrian Luca a conceput *Cuvântul înainte* (Vorwort) ca o prezentare a cercetărilor arheologice efectuate de-a lungul timpului, creionând cu măiestrie tabloul pre- și protoistoric al ținutului Hunedoarei, pentru ca în acest „peisaj” să integreze noile rezultate ale cercetărilor. Se prezintă, detaliat, cercetările de peste 130 de ani din Valea Nandrului (așezări deschise și peșteri), cele de pe văile Roatei, Runcu (peșterile de la Dumbrava, Cerișor, Runcu Mare și Ruginosu), și din zona localităților Hășdat, Bârcea Mare, Cinciș, Peștișu Mare, Almașu Mic, Sântuhalm, Mănerău, Șăulești, Teliuc, Ghelari (cu prezentarea istoriei mineritului din aceste zone), Cerbăl, Dobra și cele din Hunedoara (Zlaști, Dealul Sâmpetru, Cimitirul Reformat – Biserica Reformată, Grădina Castelului și Biserica Sfântul Nicolae, Judecătorie, Buituri-Fântâna lui Ioan, CFR-Triaj, Combinatul Siderurgic, Dealul cu comori). După cum rezultă din prezentarea problematicii istorice a zonei puse în discuție, o mare parte din descoperirile noi se datorează cercetărilor personale ale autorului, ajutat de studenții de la Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu. Alături de analiza și datarea descoperirilor, autorul apelează deseori la informații istorice privind economia și comerțul acestor meleaguri aflate în zona de contact dintre Transilvania și Banat, care împreună cu bogățiile subsolului i-au influențat evoluția. De remarcat este, mai ales prin noile descoperiri, continuitatea neîntreruptă a istoriei din aceste zone și amintim doar materialele din epoca dacică, apreciind analiza autorului asupra exploatarei minereurilor și în perioada pre-romană.

Cap. I prezintă „mediul geografic al ținutului Hunedoarei” (Der Găographische raum des eisenmarkter Gebietes) ca unitate administrativ-teritorială și din punct de vedere geo-morfologic, a solurilor, climei, a rețelei hidrografice, a florei și faunei, insistând asupra bogățiilor naturale ale subsolului, care au contribuit în egală măsură la dezvoltarea preistorică și istorică a acestor meleaguri.

În *cap. II* autorul „descrie săpăturile arheologice întreprinse între anii 1996-1998 în Grădina Castelului din Hunedoara” (Die Beschreibung der im Schlossgarten in den Jahren 1996–1998 unternommenen archäologischen Ausgrabungen), făcând o analiză a secțiunilor, a nivelurilor, a complexelor și a problematicii ridicate de o serie de materiale descoperite în diverse contexte stratigrafice.

Cea mai extinsă parte a lucrării este *Cap. III*, în care S. A. Luca prezintă „coordonatele culturale și cronologice ale preistoriei Hunedoarei prin prisma așezării de

la Hunedoara – Grădina Castelului” (Die kulturellen und chronologischen Koordinaten der Vorgeschichte Eisenmarkts im Licht der Siedlung von Eisenmarkt – Schlossgarten). Capitolul debutează cu epoca paleolitică, căruia îi aparțin unelte de cuarț cioplite unicefal și bicefal (mousteriene), cu analogii numeroase în zona imediat apropiată din Valea Nandrului (61550–28000 î.-Chr.). Neoliticul este ilustrat prin descoperirile timpurii aparținând culturii Starčevo-Criș (Cimitirul Reformat, Grădina Castelului), cu analogii în Peșterile Curată și Spurcată din Valea Nandrului și la Zlaști, autorul prezentând cu această ocazie și aria de răspândire a materialelor Starčevo-Criș în zona Hunedoarei. După prezentarea materialelor, autorul face o bine venită discuție privind problemele de datare și încadrare cronologică a unor materiale neolitice târzii, care sunt prezentate cu acribie științifică, ridicându-se vehement împotriva definirii prea facile a unor grupuri culturale (din 20 în 20 km!), la cea mai mică nepotrivire a materialelor cu tipologia existentă la un moment dat. Perioada de tranziție de la neolitic la epoca bronzului, ca și epoca timpurie a bronzului este atestată prin prezența materialelor aparținând culturii Coțofeni. Cu ocazia prezentării materialelor autorul face referiri și la alte noi descoperiri Coțofeni, contribuind astfel la îmbogățirea cunoștințelor despre această cultură. Etapa finală a epocii bronzului, începutul epocii fierului, Hallstatt, și cultura Basarabi sunt tratate cu aceeași atenție. În Grădina Castelului au fost descoperite și o serie de materiale dacice și daco-romane, extrem de interesante, care sunt aproape identice cu cele de la Divici. Totodată autorul insistă asupra unor materiale descoperite în zona Hunedoarei, printre care tezaurul de la Ceralb, prezentând și problematica ridicată de aceste materiale, precum și ipotezele lansate de diferiți autori, cu privire la legăturile dintre diferite tezaure descoperite în Transilvania. Ca o concluzie firească a prezentării și analizării tezaurelor monetare, autorul creionează traseul drumurilor romane care făceau legătura dintre diferite zone. Chiar și după retragerea aureliană, teritoriul Hunedoarei a continuat să fie locuit neîntrerupt, materiale din sec. IV–V, V–VI și IX–XI, apărând din Grădina Castelului, până la Biserica Reformată. În Evul Mediu zona castelului a fost activă, iar în urma cercetărilor a ieșit la iveală caracterul „gospodăresc de curte” a materialelor din construcțiile descoperite. Capitolul se încheie cu prezentarea vestigiilor din Castel, a proprietarilor și a celor care au studiat gustul pentru antichități al „castelanilor”.

Lucrarea are și un bogat aparat critic, dovedind buna documentare și informare a autorilor.

În încheiere considerăm că lucrarea de față se caracterizează mai ales prin profunzimea analizelor pentru fiecare epocă istorică identificată prin săpăturile arheologice. Cercetătorul reușește astfel să valorifice la maximum informațiile oferite de materialul arheologic, făcând o incursiune științifică pentru fiecare epocă și în zonele învecinate, iar unde a fost cazul a coroborat aceste datele cu cele din izvoarele scrise.

Contribuții la istoria veche a Hunedoarei este o lucrare care interesează deopotrivă arheologul și istoricul ce dorește să cunoască problemele fundamentale ale unei epoci din această zonă, lucrarea constituind de fapt, o scurtă monografie.

ZOIA MAXIM

GABRIEL GHEORGHE CUSTUREA, *Circulația monedei bizantine în Dobrogea (secolele IX–XI)*, Constanța, Editura Ex Ponto, 2000, 232 p.

Prin poziția sa geografică aparte, la confluența anumitor entități geografice și culturale diferite, în extremitatea unui ax fluvial de însemnătate continentală, teritoriul ponto-danubian reprezintă o atracție istoriografică atât pentru propriul destin istoric, cât și prin faptul că a constituit o permanentă punte de legătură între lumea balcanică și cea nord-dunăreană. Fără o cunoaștere amănunțită a realităților din spațiul dobrogean este greu de configurat traiectoria evolutivă a regiunilor românești de la est și sud de cununa carpatică.

Supus înrăuirilor diverse, amalgamate selectiv în clotitorul creuzet al civilizației locale, arealul flancat de Dunăre și litoralul marin a avut o dinamică de dezvoltare alertă, conferită în parte de disponibilitățile ambiantei naturale, de mozaicarea sa etnico-culturală și de convergența unor marcante forțe politice spre această importantă zonă strategică.

Specificitatea evoluției teritoriului în discuție și-a pus în chip comprehensibil amprenta asupra circulației monetare, ea urmând cameleonic pulsațiile fenomenelor economice și militare mai pregnante. Bogăția materialului numismatic, recoltat de-a lungul întregului secol XX din arealul dobrogean, a oferit un larg câmp de activitate specialiștilor, de aici rezultând o literatură științifică cu performanțe notabile. Loturile impozante de monede avute în vedere până în prezent de cercetătorii români și străini permit să se întrevadă cât de diverse și complexe sunt problemele ridicate de expertizarea lor minuțioasă.

Labilitatea unor concluzii pripite, ca și acumularea firească de noi piese monetare izolate sau reunite în tezaure, impuneau fără îndoială o nouă prospectare globală a acestora în conexiune cu descoperirile din regiunile limitrofe. De aceea, recentul demers al lui Gabriel Gheorghe Custurea este cât se poate de binevenit, cu atât mai mult cu cât vine din partea unui cercetător avizat, cu experiență în sfera numismatiei medievale și cu realizări care l-au impus indubitabil între specialiștii domeniului. Volumul său – inițial teză de doctorat susținută în 1999 la Universitatea „Al. I. Cuza” din Iași sub îndrumarea prof. dr. Dan Gh. Teodor, de altfel semnatar al „Cuvântului înainte” – și-a propus mult mai mult decât o analiză tehnicistă asupra circulației monetare, ea vizând ansamblul vieții economice din

ținutul dobrogean la cumpăna primelor două milenii de după Iisus Hristos, perioadă de vădite schimbări pe eșichierul politic din estul și sud-estul Europei, cu anumite reverberații asupra procesului de definitivare a formării poporului român.

Lucrarea debutează cu o parte introductivă dedicată proiecției istoriei spațiului românesc din secolele IX–XI în istoriografia națională, autorul enumerând majoritatea specialiștilor care și-au drenat preocupările asupra secvenței temporale menționate, prin aceasta dovedindu-se familiarizat cu literatura științifică majoră. Ar fi fost de dorit o departajare a articolelor abordând aspecte de amănunt de marile lucrări de sinteză, în rândul acestora din urmă necuvenindu-se să fie omiși A.D. Xenopol, C.C. Giurescu, Ion I. Nistor etc. Pe de altă parte, la un volum referitor la Dobrogea ar fi fost suficientă trecerea în revistă a contribuțiilor – de altfel, foarte numeroase – privind acest teritoriu, nu și a celor aferente întregului spațiu carpato-dunărean. În schimb, autorul n-ar fi trebuit să se limiteze doar la evocarea istoriografiei naționale, mai ales că diverse probleme conexe regiunii istropontice au făcut obiectul interesului persuasiv al medievistilor străini, precum Filip Bruun, Peter Mutafchiev, Nikos Oikonomides, V. Tăpkova-Zaimova, Ivan Božilov, Rașo Rașev, D.M. Metcalf, Uwe Fiedler etc., ale căror lucrări i-au fost, de altfel, în cea mai mare parte accesibile.

Un prim capitol al sintezei este dedicat aspectelor demografice ale secvenței temporale circumscrise secolelor IX–XI, făcându-se apel, în egală măsură, pe parcursul întregii lucrări, la informațiile izvoarelor scrise și la cele arheologice. Considerăm pozitiv faptul că s-a apelat în mod constant la comparații cu situația din alte perimetre ale continentului, ceea ce a permis ancorarea articulată a realităților locale de acelea pe plan european. Autorul nu s-a situat pe poziții naționaliste intolerante, precum anumiți confrăți într-ale meseriei, români și străini, admițând, în conformitate cu materialul documentar disponibil, un spectru demografic caracterizat prin eterogenitate etnică și culturală, aserțiune pe deplin explicabilă prin faptul că în jumătatea răsăriteană a continentului fluxul migrațiilor s-a derulat într-o cadență mai mult sau mai puțin aleatorie.

Un alt element salutar al acestui compartiment al lucrării este că s-a încercat să se reunească documentația și pentru lumea rurală, în mare parte neglijată până în prezent în arealul în discuție. Lista siturilor arheologice enumerate la sfârșitul capitolului relevă că în ultimul timp au fost depistate și numeroase așezări sătești, a căror cercetare arheologică metodică ar fi oportună, întrucât ar facilita proiectarea unei alte fațete a civilizației medievale dobrogene, astăzi percepută cvasitotal numai prin prisma universului citadin. În ceea ce privește textul lui Walafridus Strabus referitor la goți, considerăm că acesta este improbabil să se refere la o enclavă germanică din Dobrogea, cronicarul originar din Suabia avându-i desigur în vedere pe consăngenii acestora din Crimeea, precum au sugerat cu mult timp înainte W. Tomaschek și alți specialiști.

Cel de-al doilea capitol, dedicat „producției materiale din regiunea dunăreano-pontică”, este în esență o documentată analiză a principalelor ocupații ale comunităților locale: agricultura, creșterea animalelor, pescuitul, vânătoarea, meșteșugurile și comerțul. Apelându-se la bogatele vestigii acumulate prin săpăturile din ultimele decenii, s-a reconstituit cu acribie o paletă largă de îndeletniciri, ce au valorificat resursele mediului local. Pe bună dreptate s-a atras atenția că respectivele descoperiri nu sunt pe deplin relevante pentru ansamblul regiunii, întrucât provin cu prioritate numai din așezări urbane.

Apelul la rezultatele analizelor de paleofloră s-a dovedit profitabil pentru că ele au oferit precizări în legătură cu speciile de cereale cultivate, după cum datele paleofaunistice au permis nu doar determinarea animalelor crescute sau vâdate, ci și evaluarea ponderii lor în economie. Din păcate, nu toți arheologii înțeleg să recolteze relicvele arheozoologice din săpături, frustrându-ne de posibilitatea de a dispune de o imagine mult mai complexă asupra unor ocupații esențiale ale vechilor colectivități umane. În altă ordine de idei, cu toată considerația acordată prospectărilor arheozoologilor, nu vom împărtăși, precum face autorul, ideea că respectivele cercetări ar fi capabile să dea verdicte în ceea ce privește practicarea sau nu a transhumanței.

De asemenea, dorim să atragem atenția că, atunci când se referă la aratul și semănatul cu grâu și mei în nord-estul Peninsulei Balcanice, Anna Comnena nu nominalizează pe pecenegi, ci pe un „neam scitic”, etnonim arhaizant pe care autoarea de vișă imperială nu îl aplică cu consecvență numai respectivului trib turanic, ci și altor populații negrețești. În cazul în discuție nu ne putem gândi că niște nomazi aflați într-o expediție militară să fi adoptat instantaneu o îndeletnicire pe care nu o profesau nici măcar în ținuturile lor de obârșie.

Capitolul cel mai extins al volumului – al III-lea – este dedicat circulației monetare din secolele IX–XI, domeniu predilect al lui Gabriel Gheorghe Custurea, căruia i-a dedicat până în prezent mai multe studii ce s-au bucurat de o bună primire în rândul numismaților.

Respectivul capitol conține la început o densă prezentare a situației politico-militare din Peninsula Balcanică, parte pe care personal am fi atașat-o mai curând primului capitol al lucrării. Autorul se dovedește bun cunoscător al principalelor coordonate politice din zonă, reliefând modul prin care acestea au înfrâurit evoluția teritoriului delimitat de Dunăre și Marea Neagră. În conexiune cu aceste aspecte am dori să amintim că vechea și incitanta ipoteză privind eventuala plasare a themei Mesopotamia Occidentală la nordul Dunării a fost în general abandonată atât de bizantinologii străini cât și de cei români.

Pentru precizarea caracteristicilor circulației monetare din Dobrogea, s-a supus unei analize extrem de amănunțite întregul material numismatic existent, inclusiv numeroase piese deocamdată inedite, puse la dispoziție de unii colegi mai generoși. De asemenea, s-a apelat în mod consecvent la comparații cu loturile de monede contemporane din Bulgaria și Grecia, această extensie de orizont conferind soliditate concluziilor.

Un ultim compartiment al lucrării privește raporturile Bizanțului cu teritoriile carpato-dunărene, examinate prioritar prin prisma dispersiei vestigiilor numismatice, raportate în mod constant și la alte descoperiri scoase la iveală prin strădaniile arheologilor. S-a reușit să se facă utile depărtări în modul cum s-a răsfrânt influența complexă a Imperiului asupra diferitelor regiuni de la nordul Dunării de Jos. Concluziile volumului dobândesc credibilitate sporită datorită amănunțitelor repertorii ale descoperirilor arheologice și numismatice, însoțite de hărți detaliate, câteva dintre ele având în vedere nu numai Dobrogea, ci întregul teritoriu românesc, prin acesta depășindu-se de fapt tematica fixată de titlul lucrării. Este un motiv în plus ca sinteza căreia îi dedicăm aceste rânduri să devină pentru multă vreme un indispensabil instrument de lucru pentru toți cei ce vor dori să-l urmeze în preocupări.

Ca și majoritatea colegilor români, G.Gh. Custurea s-a ferit să facă referințe explicite asupra faptului că pentru anumite perioade arealul ponto-danubian a făcut parte din Primul Țarat Bulgar și, deși în prezent nu are să se teamă de repercusiuni extraștiințifice, a păstrat o anumită ambiguitate în ceea ce privește statutul politic al regiunii în cursul secolelor IX–X. Pe de altă parte, atunci când are în vedere aspecte circumscrise veacului al XI-lea, din formulările sale ar rezulta uneori că teritoriul dobrogean a constituit o entitate diferită de Imperiul bizantin.

Dincolo de aceste ipostaze epistemologice în care nu suntem în congruență cu autorul, ținem să ne exprimăm aprecierea pentru marele său efort de a aduna, clasa și analiza un bogat și variat material informativ, pe baza căruia a structurat concluzii pertinente, cu tentă originală. Noua sa lucrare îi încununează travaliul obstinat depus de-a lungul anilor, marcat și de alte reușite.

VICTOR SPINEI

Recent a văzut lumina tiparului, în editura Hasefer din București, monografia dedicată prezentării cimitirului nr. 1 din Siret, elaborată de profesorul ieșean Silviu Sanie, lucrare care se înscrie într-o lungă serie de culegeri de inscripții ebraice din diverse țări unde au existat comunități de religie mozaică.

Cercetările de la Siret, rod al colaborării dintre Federația Comunităților Evreiești din România și filiala ieșeană a Academiei Române, colaborare care își propunea cercetarea cimitirelor ebraice din Siret, în condițiile unor intervenții făcute fără încălcarea prescripțiilor religiei mozaice, s-au concretizat într-un volum monografic dedicat prezentării exhaustive a cimitirului medieval evreiesc nr. 1 din Siret. Lucrarea este rezultatul unei laborioase activități începute în anul 1990, care a presupus degajarea monumentelor acoperite de pământ, copaci și buruieni, ridicarea stelelor funerare, reconstituirea șirurilor de morminte, curățarea cu instrumente adecvate, care să nu împietzeze suprafețele sculptate ale pietrelor, și nu în ultimul rând, descifrarea, citirea, fotografierea, descrierea.

Lucrarea, care se deschide cu *Lista abrevierilor și bibliografie* precum și cu un *Cuvânt înainte* al autorului, este structurată în șase capitole, la care se adaugă *Concluzii* și un rezumat în limba engleză.

Capitolul I – *Mențiuni din istoria Siretului medieval* – este o succintă prezentare istorică a acestei așezări din Nordul Moldovei, fostă capitală a voievodatului de la răsărit de Carpați, insistându-se asupra prezenței pe aceste meleaguri a comunității evreiești. În anul 1775 conscripția întocmită de generalul austriac Spleny numără la Siret 8 familii cu 43 de persoane, în timp ce în perioada când Bucovina a fost alipită la ducatul Galiției, marcată de profunde schimbări în structura etnică a provinciei, la Siret, în 1880 locuiau 3.122 evrei, reprezentând 43,1% din populația orașului.

Capitolul II, intitulat *Forma și tipologia monumentelor*, își propune clasificarea pietrelor de mormânt aflate în cimitirele siretene. Studiarea monumentelor funerare, impresionante ca aspect și de o mare varietate, a permis stabilirea a șase tipuri constructive (tab. I). În cimitirul nr. 1 se întâlnesc doar *stele funerare*, grupate și ele în 10 tipuri formale (tab. II), șapte dintre ele cu o frecvență mai semnificativă dar și forme de excepție; pot fi remarcate stele arhitectonice, pseudo-arhitectonice, la care frontonul și acroterele nu mai au o funcționalitate și cele anarhitectonice, la care aceste elemente nu mai pot fi consemnate. În cadrul fiecărui tip formal sunt inventariate variantele, precum și asocierea tipurilor cu motivele decorative utilizate în ornamentarea stelelor funerare.

Capitolul III, *Descrierea monumentelor*, este cel mai amplu din monografia dedicată cimitirului nr. 1 din Siret.

În vederea descrierii fiecărui monument funerar, suprafața întregului cimitir a fost cartată, iar mormintele au fost grupate pe șiruri, numerotate pentru o mai bună orientare cu cifre romane, iar fiecare stelă a căpătat un număr arab. În cimitirul nr. 1 de la Siret au fost numărate 342 de pietre funerare, cele mai multe dintre ele în bună stare de conservare, fapt care a permis atât descrierea registrului ornamental, cât și descifrarea și citirea inscripției; fac excepție 14 stele, fragmentare, cu inscripții ilizibile.

Cea mai mare stelă funerară din cimitirul 1 de la Siret, cu numărul 224, se găsește pe rândul XV și a aparținut „doamnei Toiva, fiica domnului Pinhas, decedată în (ziua) 4 (a) lunii Kislev” (marți, 30 noiembrie 1761), iar cea mai nouă, cu numărul 123, se află pe rândul V și a aparținut „doamnei Meiita, fiica învățătorului nostru, domnului...” (anul 1841–1842).

Fiecare monument încadrat tipologic este descris atât din punct de vedere formal, cât și al modului de ornamentare, este dată inscripția în limba ebraică, cât și traducerea românească, cu datarea conform cronologiei mozaice, dar și în cea uzuală.

Capitolul IV, este intitulat *Considerații asupra antroponimelor menționate în epitafuri*. Autorul analizează, în ordine alfabetică, numele de persoane întâlnite pe stele funerare. Din cele 100 de nume masculine 81 se dovedesc a fi de sorginte ebraică, alte 19 sunt în mare parte adoptate din germană și din limbile slave, dar și din greacă, în timp ce pentru numele feminine analiza constată existența a 26 de origine ebraică, celelalte, mai numeroase provenind din limbile germană și slavă, unele dintre ele metamorfozate în spiritul limbii idiș.

Capitolul V – *Apelative-magistraturi. Expresii calificative și abrevieri* analizează conținutul inscripțiilor funerare de la Siret din punctul de vedere al formularului epigrafic: a) elemente esențiale – cuvinte și propoziții care se regăsesc în cuprinsul tuturor epitafurilor și b) elemente secundare. Se remarcă lipsa, în inscripțiile siretene, a mențiunilor referitoare la profesia și la vârsta celui decedat. Sunt analizate o serie de titluri purtate de membrii comunităților ebraice, în contextul realităților care se surprind din citirea stelelor funerare de la Siret.

Capitolul VI intitulat *Ornamentica monumentelor funerare*, este dedicat prezentării repertoriului de motive decorative întâlnite pe stelele funerare de la Siret. Sunt menționate marile teme ornamentale: zoomorfe (urși, lei, cerbi, grifoni, licorni, porumbei, păuni, berze, vulturi mono și bicefali, pești), asociate vegetale (pomul vieții, vasul cu flori, vița de vie, crengile de măsline), elemente arhitectonice (fațada de templu, grupul de două coloane simple cât și „solomonice”, dar și alte obiecte precum sfeșnicele și coroanele. O parte a stelelor funerare aveau reliefurile sculptate pictate cu albastru, argintiu, auriu și

roșu, urmele acestor culori fiind vizibile pe un număr de monumente.

Analizând simbolismul reprezentărilor decorative, autorul trece în revistă ultimele păreri asupra acestui aspect al ornamenticii figurate în arta iudaică, fiind de părere că stelele funerare de la Siret sunt produse ale artei populare evreiești, cu unele caracteristici determinate de sursele ei, de spațiul și timpul în care au fost realizate. Referitor la cimitirul nr. 1 din Siret se emite ipoteza existenței, în acele spații cu morminte unde lipsesc monumentele să fi existat înmormântări anterioare secolului XVIII, marcate de stele de piatră sau de lemn, care nu au mai rezistat scurgerii timpului.

Stelele funerare siretene au fost confecționate de artizani evrei și prezența unor nume de familie precum *Steinmetz* și *Picker* este considerată o mărturie în acest sens. Dar în cimitirul 1 de la Siret, într-o zonă depărtată de primul șir de morminte, un sondaj arheologic a dus la descoperirea unor fragmente de stele rebutate, dovada materială a existenței unui atelier de pietrar posibil chiar în incinta cimitirului.

Din punctul de vedere al paleografiei, textele ebraice, cu o caligrafie remarcabilă, cu extrem de rare și neînsemnate greșeli, au fost realizate în *quadrata hebraica*, cu duct sigur și elegant.

Concluziile de la sfârșitul lucrării aduc noi precizări legate de comunitatea mozaică din Siret care, în secolele XVIII-XIX a aderat la mișcarea hasidică, sperând în resurecția promisă de venirea lui Mesia, comunitate care își păstra cu respect tradițiile poporului căruia îi aparținea, învățăturile *Torei* și *Talmudului*.

Cercetătorul ieșean Silviu Sanie s-a aplecat cu pioșenie asupra subiectului propus, realizând o lucrare de referință, unde, alături de epigrafele ebraice sunt descrise și comentate, în întregul lor, stelele funerare din cimitirul nr. 1 de la Siret.

Lucrarea domnului dr. Silviu Sanie, o reușită și din punctul de vedere al execuției grafice, se constituie într-un model demn de urmat de către toți cei care își propun realizarea unei cărți cu subiect similar.

PARASCHIVA VICTORIA BATĂRIUC